

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 158 (16768)

2003 чылдың
ДЕКАБРЬ 16,
вторник

Ат салган шагы 19.30
Садар өртээ 3 рубль.

Байыр чедиришикиннери

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижилович!

Россия Федерациясынын Конституция хүнү-биле Силерге байыр чедирдим.

10 чыл бурунгаар бүгү улустун бадылаашкыны-биле хүлээп алган Конституция демократиянын болгаш хосталганын оруу-биле бистиң хөгжүлдүстүң, амгы үениң экономиказын тургузарынын болгаш федерализмниң идегелдиг үндезини апарган. Бөгүн Конституцияны хүндүлээри, хойлуну чайгылыш чок сагыры-күштүг, чечектелип турары күрүнени тургузарынын болгаш делегейге Россиянын арын-нүүрүн бедидериниң ыяап-ла боттандырар негелдизи апарган.

Бистиң улуг Төрөөн чуртувустун чагаай чоруунга чедишикиннерлиг болурун Силерге күзедим!

В.ПУТИН.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижилович!

Россия Федерациясынын Конституциязынын хүнү-биле Силерге байыр чедирдим!

10 чыл бурунгаар хүлээп алган Конституция Россия Федерациязынын амгы үедеги күрүнө тургузуунун үндезинин тургускан, бистиң чуртувустун хамаатыларынын кол эргелерин болгаш хосталгаларын магадылаан.

Бистер бистиң күрүнөвисти хөгжүдеринге болгаш россия чонун амыдырал шынарын бедидеринге ам-даа хей чүүлдерни боттандырар апаар бис.Россиянын чагаай чоруу дээш ажылынарга улуг чедишикиннерни күзедим.

Силерге болгаш чоок кижилеринерге бажыг кадыкшылды, аас-кежиин, тайбынны болгаш чагаай амыдыралды күзөөрин чөпшээрер көрүнер.

Хүндүлел-биле,

Россия Федерациязынын Президент Администратциязынын удуртукчузу Д.МЕДВЕДЕВ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДАРГАЗЫ Ш.Д.ООРЖАКТЫН РЕСПУБЛИКАНЫН СОҢГУКЧУЛАРЫНГА ЧУГААЗЫ

2003 чылдың декабрь 13

Хүндүлүг соңгукчулар!

Бо чылдың декабрь 7-де Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүнө Думазынын депутаттарынын соңгукчулары эрткен болгай. Бо соңгукчулар ниитизи-биле чуртка-даа база бистиң республика-ыска-даа болганы өөрүнчүг. Оларнын түннелдерин үндүргөн болгаш парлаан.

Эрге-чагыргаларнын бүгү деннелдеринин органнары соңгукчуларны эрттирер болгаш республикада соңгукчулар комиссияларына дуза көргүзөр талазы-биле улуг ажылдарны чоруткан. Чер болганга чылыг болгаш чырык болган. Транспорт болгаш харылзаа черлери болур-чогууру-биле ажылдаан. Чонунуң культура, медицина, садыг болгаш корум-чурум хандырылгаларын хандырган. Политиктиг турум байдал болгаш националдар аразынын чөпшээрелдиги хандырылган. Республиканың ажыл-агый амыдыралына ажыл хайныгып турган.

Оон түннели бистиң ниити тиелелгесин болган, ону Россия Федерациязынын Президентинин Бүрүн эргелиг төлээзи кайгамчык эки деп үнелээн болгаш бо чылдың декабрь 8-тиске байыры чедирди.

Бирээде. Тывага болгаш Россияга демократиянын тиелелгесин соңгукчуларнын түннелдери херечилээн. Ниити-россий политиктиг партияларнын республикада бүрүткеткен он салбырынын сези соңгукчуларга киришкен.

Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгукчу округунун талазы-биле алырга, янзы-бүрү политиктиг угланышынын болгаш үзел-бодалдарлыг 12 кандидат соңгукчуларга киржир күзелин илереткен. Бо дээрже политиктиг хей өңнер болгаш адааннажылга ышкажыл.

Ийде. Тыва демократияны хөгжүдөр деңнелинин талазы-биле Россиядан дудак чок бооп турарын соңгукчулар көргүскен. Оон херечизи болза политиктиг күштеринин тургустунганы болур. Боттук ажыл-херектер болгаш оларнын түннелдери дээш "Чаңгыс эптиг Россия" (Б.В.Грызлов, С.К.Шойгу, Ю.М.Лужков, М.Ш.Шаймиев) политиктиг партия дээш россия соңгукчуларнын 37,1 хуузу бадылаан болза, Тывага—66,8 хуузу бадылаан. Бүгү чуртка РФКП (Г.Зюганов) ийги черже үнгөн. Ол дээш россия соңгукчуларнын 12,7 хуузу, а биске—7,6 хуузу бадылаан, ол

база ийги чер-дир; РЛДП (В.В.Жириновский) Россияни ниитизи-биле соңгукчуларнын 11,6 хуу бадылаашкынарнын ал, үшкү черни алган, а Тывага—соңгукчуларнын 4 хуузу бадылаан база-ла үшкү чер; "Родина" деп улусчу-патриоттук блок (С.Ю.Глазьев, Д.О.Рогозин) 9,1 хуу бадылаашкынарнын алгаш, дөрткү черни, а тыва соңгукчулар 2,8 хуу бадылаашкынарнын бергеш, дөрткү черде болган. "Яблоко" болгаш СПС политиктиг партиялар алза чогуур 5 хууга безин четпээн, тус-тузунда 4,3 болгаш 3,9 хуу бадылаашкынарнын алган, Тывага бо көргүзүлгөр оон-даа чавыс болган.

(Уланчызы 2-ги арында).

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Чазанын Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың декабрь 4-те №425 Чарлынын езугаар Кызыл хоорайда №8 школа-гимназиянын тургустунганынын 15 чылынга холбаштыр

"Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты орус дыл болгаш литература башкызы Татьяна Леонидовна КАЛИТКОГА;

Физика башкызы Анфиса Егоровна КУЗНЕЦОВАГА ты-выскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Хүндүлел бижии-биле

Школа директорунун социал-педагогика айтырылганын талазы-биле оралакчызы Галина Петровна ЧИГРИДОВАНЫ;

Школа-гимназия бажынын аштап-тежээп турар ажылчын Николай Доржуевич ОНДАР-НЫ шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазанын Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың декабрь 4-те Чарлынын езугаар долгандыр хүрээлел камгалалын хөгжүдеринге кириген улуг үлүг болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

"Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" Хүндүлүг атты

Делегейнин Успа-Хөл биосфера шинчилелдеринин эртем удуртукчузу Виктор Викторович БУТРОВСКИЙГЕ;

Делегейнин Успа-Хөл биосфера шинчилелдеринин директору Светлана Сюрюновна КУР-БАТСКАЯГА тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Хүндүлел бижии-биле

Күрүнениң "Ээрбек" камгалалдыг черинде инспектор-егерь Николай Александрович АНАНИЙНИ;

РФ-тин Бойдус курлавырлар яамызынын ТР талазы-биле

бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелелинде штаттан дашкаар эксперт-эколог Гера Георгиевна ЧИКИШЕВАНЫ;

Туранда ыяш ажыл-агыйынын директору Владимир Михайлович ШЕЙБИНИ шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазанын Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың декабрь 10-да №429 Чарлынын езугаар өөредилгеге ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш

"Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы" Хүндүлүг атты

Каа-Хем кожуунда Суг-Бажы ортумак школынын директорунун өөредилге-кижизидилге ажылынын талазы-биле оралакчызы Александра Дүлүшова МОНГУШКА;

Сарыг-Септе №2 ортумак школада орус дыл болгаш литература башкызы Валентина Яковлевна НЕВОЛИНАГА тывыскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Хүндүлел бижии-биле

Сарыг-Септе №2 ортумак школада тыва дыл болгаш литература башкызы Бакыл Байыр-ооловна ДОНГАКТЫ шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазанын Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың декабрь 10-да №430 Чарлынын езугаар парламента талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Парламента болгаш информация талазы-биле күрүнө комитетинин даргазынын оралакчызы Владимир Иванович ГЛУЩЕНКОВТУ шаңнаан.

Кызыгаар айтырыы

КОЖАЗЫ ЫРАК ТӨРЕЛДЕН ДЭЭРЕ

Россия Федерациязынын Айыыл чок чоруунун федералдыг албанынын Забайкальде кызыгаар-девискээр эргелелинин начальниги генерал-лейтенант Виктор Середкиннин удурткан делегациязы Моолга ажыл-албан кылып чорааш, чедип келген. Моолдун Кызыгаар шериглеринин Кол эргелелинин начальнигинин Паламын Сундэвтин чалааны-биле Улан-Батор хоорайга барган.

Ийи чуртун кызыгааржылары ужурашкаш, 2003 чылда россия-моол кызыгаарын камгалаар талазы-биле кады чоруткан ажылынын түннелин үндүргенер. Делегацияларнын удуртукчулары бир демниг ажылдаанын

нын ачызында күрүнө кызыгаарында байдал мурункузундан чүгээртеп, корум-чурум үрээр чоруктар кызырылганын демдеглээн. Оон-биле чергелештир күрүнө кызыгаарынын Тывада талазында байдал ам-даа берге дээрзин айткаш, ийи чуртун кызыгаар чоогунда чурттап турар хамаатыларынын кызыгаар чуруму үрээр чоруктарын болдурбас немелде хемчеглерни алырын чугулага көргөн. Ылангыя мал оорлаар, ок-боо ажыглай бээр чоруктар дүвүрчүг болуп турар. Россиянын

болгаш Моолдун хамаатылары удур-дедир боолашкан түннелинде дөрт кижини амы-тынындан чарылган.

Генералдар Виктор Середкин биле Паламын Сундэв тускай протоколга ат салган, ында ийи талантын кады кылган ажылдарын демдеглээн. Кызыгаар эрттир оорлай берген малды дилеп тывар, оларны ээлеринге дедир эгидер талазы-биле кады тургускан комиссия чедишикинниг ажылдаан. Бо чылын 270 баш малды ээлеринге эгиткен. Ат салган документде кызыгаар

чуруму үрээр таварылганы база кызыгаар чуруму үрээринге белеткенип турар медээлер дынналырга, бот-боттарына саадал чокка дыннадырын дугурушкан.

Кызыгаарнын айыыл чок чоруун камгалаарынче угланган өске-даа хемчеглерни протоколда айткан. Кызыгаар хыналдазынын тускай эртемниглеринин стажировказын эрттирери, арга-дуржулга солчулганын организаастаары болгаш өскелер-даа ында кирген. 2004 чылда Моолдун Кызыгаар камгалалынын ыры болгаш танцы ансам-

блинин артистери Россиянын кызыгааржыларына аалдап келир.

Ужурашылганын түннелинде генерал-лейтенант Виктор Середкин Моолдун Кызыгаар шериглеринин Кол эргелелинин начальниги Паламын Сундэвти келир чылын аңа таарымчалыг үеде Россияга келирин чалаан.

Олег ТИТОВ, РФ-тин Айыыл чок чоруунун федералдыг албанынын Забайкальде девискээр эргелелинин парламент албанынын начальниги, полковник.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫ Ш.Д.ООРЖАКТЫҢ РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУКЧУЛАРЫНГА ЧУГААЗЫ

(Тончүзү, Эгези 1-ги арында).

Кызыл хоорайга политиктиг күштерниң хуваалдазын онзалап айтыр бодаан ийик мен. "Чаңгыс эптиг Россия" мурнааш, сонгукчуларның 54,3 хуу бадылаашкыннарын алган, ийиги черде — РФКП — 10,2, үшкүзүндө — РЛДП — 8,9, дөрткүзүндө — "Родина" блок — 5,9 хуу. **Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, найысылалдың сонгукчулары бүгү чурт болгаш республика ышкыш бадылаан. Ол бисти өөртүп турар.** Улусчу эрге-чагырганың хөгжүп турары илден-дир.

Үште. Сонгулда хоойлужу-дугазы делегей стандарттарына дүгжүп турар, ында кымның-даа талазындан сонгукчунун тура-соруун ыйыдышкындан камгалаар механизмни кириген, сонгулдалар түннелдеринге хамаарыштыр хажыдышкыннар кылбазын быжыглаан. Бирги ээлчегде, камгалал механизмни округ, девискээр болгаш участок сонгулда комиссияларының кежигүннерин шилип алырының күсели-биле хоойлуга үндөзүлөп, ажык-чарлы-биле республикада бүрүткээни политиктиг партияларның салбырлары депшидип турар, бадылаашкыннарын чоруп турарын болгаш сонгулдаларның түннелдерин үндүрерин хей санныг хайгааракчылар хынап турар.

Дөртте. Республикага сонгукчуларның участокарга келгени 55 хуудан ажыг болгаш Россияда деңнелден бедик болган.

Тываның чаңгыс мандаты № 28 сонгулда округунун талазы-биле депутатка беш кандидаттың аразындан Күрдумада ам ажылдап турар депутат Ч.Ч.Д.Ондар бүзүрелдиг тиилелгени алган, сонгукчуларның 61-ден ажыг хуузу ол дээш бадылаан. Ол дээрге "Чаңгыс эптиг Россияның" болгаш ооң төлээзиниң бүзүрелдиг тиилелгези-дир. Чон кандидаттарның хоозун аазаашкынарына эвес, оларның боттуг ажыл-херээнге бүзүрөп турар апарган.

Тывага "Чаңгыс эптиг Россияның" болгаш Ч.Ч.Д.Ондар

ның тиилелгези — центрисчи күштерниң тиилелгези болур, а түннелдерни кым-даа өскөртпээн. Сонгулдаларга аштырганнар хей-ниитиниң угаан-медерелин будулдулар дээш оптуг аргаларны ажыглаарлар. Коммунистерниң болгаш оларның төлээлери — А.К.Канзайның болгаш И.В.Чучевтиң аштырары, сонгулда мурнунун кампаниязы чоруп турда-ла, илден апарган. Ийи чижекти чугаалаайн. Компартия бодун чоннун яды-түрени кезиниң эрге-ажыын камгалаар демиселчи кылдыр көргүзүп турар. Херек кырында партияның удуртукчулары баятан Березовский биле — Россияның либерал партиязының удуртукчузу-биле оон сакхөө дузаламчызы алырының айтырыын чугаалажып келгенер.

Федералдыг даңгыда "коммунисттиг ядыларның" аразында хей байларның аттарын кириген. Тывага база ыңдыг политиканы чорудуп турган. Г.Ч.Ширшин, А.К.Канзай болгаш С.С.Григорьев баштаан коммунистер дээрги С.С.Конвиз — либерал партияның удуртукчузу-биле кады ажылдап турганар. С.С.Конвиз оларның эрге-ажыктарын суд органнарына төлээлөп турган. "Риск-Информ" солун эрге-чагырга дээш демиселге коммунистерниң болгаш либералдарның кол парлалга органы бооп келген.

Кандидат И.В.Чучев компартияның ийи арынның политиказын безин ажыг халаан. Ол Күрдума сонгулдаларына белеткенип тургаш, ооң удуртуп турары ажыл-агыйга Россияның Маадыры С.К.Шойгунун адын тыпсырын чедип алгаш, автобус ап четтигипкен. Ол Сергей Күжүгетович-биле ужуражып тура, 2000 чылда чурттуң Президентизиниң сонгулдаларының түннели дээш Россияның компартиязының удуртукчуларының бирээзи Сажы Умалатова Балгазын суурга чедип келгеш, И.В.Чучевке «Социалисттиг Күш-ажылдың Маадырының Алдын Сылдызын» тывысканын чажырган. Балгазынчылар ону эки билир.

Үш чыл эрткенде, байдал база-ла өскөрүлбээн. Коммунист Чучев — С.К.Шойгу аттыг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң удуртукчузу бистин чаңгыс чер-чурттууус удуртукчузу бооп турар "Чаңгыс эптиг Россия" партияга удур демисешпишаан. Чоокта чаа-ла күштүг турган партияга ыңдыг ыланчыг байдалды ниитизи-биле сонгулдалар түннелдери эвес, а коммунистерниң частыры чедирген. Бир эвес ооң удуртукчулары моон түннел үндүрбес болза, келир үеде компартия долу политиктиг буураашкына таваржыр.

Тывага эрткен сонгулдаларга коммунистерниң чүгө 7,6 хуу бадылаашкыннар алган долу аштырышкынын сонгулдалар түннелдеринден эвес, а төөгүлүг боттуг анализтен дилээр херек. И.В.Чучевтиң Танды кожунуна сонгулдаларга аштырган чылдаганын шыңгы анализтеп көөрү чөптүг, а Балгазын суурга ол Ч.Ч.Д.Ондарны 108 бадылаашкына ашкан болгай. Эске бир чижекти көөрге, Эрзин кожунунун сонгукчулары "Чаңгыс эптиг Россия" дээш 71 хуу, Ч.Ч.Д.Ондар дээш 81,2 хуу бадылаашкынары берген болгай, ыңчаарга коммунистер Г.Ч.Ширшинниң болгаш А.К.Канзайның күштүг салдары тургу дег-дир.

Янзы-бүрү деңнелдерин сонгулда комиссияларының ажылына эргежок чугула бүгү байдалдарны тургусканы дээш күүсекчи эрге-чагырга, тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш күш структураларының удуртукчуларына өөрүп четтиргеними илереттим.

Күрүне Думазының депутаттарының сонгулдаларын хоойлужулуга дүүштүр эрттиргени дээш сонгулда комиссияларының кежигүннеринге четтирдим. Чурттуң политиктиг амыдыралына идепкейлиг киришкенин дээш эң улуг четтиргеними Силерге илереттим, эргим сонгукчулар. Силерниң хей нуруунар сонгулда участокарына келгеш, шилилгелерни кылып, хамааты хүлээлгелерни күүсеткен силер.

Эргим сонгукчулар! Күрүне Думазының дөрткү

чыыжына сонгулдалар төөгүге артар. Бистин чуртувус демократияның оруунга, хамааты ниитилелдиг эрге-хоойлулуг күрүнениң үндөзүннүн тургузарына база бир базымны кылган. Шыңгы экзаменни туткан бис. Чурттуң политиктиг күштериниң аразында солун маргыжыг чугаалар үзүндө хейнү чугаалашкан болгаш анализтээн. Чоннун болгаш чурттуң Президентизиниң чүүлдүзүнген бүгү үнелиг чүүлдерин иштики болгаш даштыкы политиканы чорудар үеде барымдаалаар апаар. Ону бодуус амыдыралывыска удавас көрө бээр бис деп бодай-дыр мен.

Ынчанмыже эрткен сонгулдалар үзүндө чамдык улуг эвес частырылгар болганы база илерээн, ооң түннелдерин анализтеп көөр ужурул бис.

Бирээде. Бүгү деңнелдерин эрге-чагырга органнарының, сонгулда комиссияларының ажылын, бирги ээлчегде, тургустунуп келген айтырылгарже болгаш частырылгарже угландырып анализтээр апаар бис. Ындыг чүүлдер турганын шын. Ол дээрге Кызыл хоорайның №4 сонгулда участогунун (комиссия даргазы Ковригина) таңмазын декабрь 2-де чидиргени болгаш №20 сонгулда участогунга (комиссия даргазы Б.Ф.Андронов) 300 сонгулда бюллетень-нерин декабрь 4-те чидиргени-дир, ол талазы-биле кеземче херектерин оттурган, истелге чоруп турар.

Бир эвес Россияның Төп сонгулда комиссиязының, республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының талазындан шийтирилгеп болгаш харысалгалыг кемчег албаан болза, таңма басып бүрүткээни чаңгыс аай бюллетень-нерни чидирген чорук сонгулдаларны үзүп, бүгү Россияга улуг шуугаазынын үндүрер турган ийик. Хир-чамныг технологияларга ынак кижилер бо удаада база аар аштырышкына таварышкан, олар чоорту өжүп бар чыдар.

Ийиде. Паспорттар солуур, өскээр баар дээн хамаатыларга баш удур сонгуур талоннар бээр база хамаатыларны кири би-

жири үеде четпестер болгаш будулгаазынар база турган. Мындыг янзылыг четпестерни 2004 чылдың март 14-те Россия Федерациязының Президент сонгулдаларының үзүндө болдурбас ужурул.

Үште. Сонгулда хоойлуларын өөренир талазы-биле сонгулда комиссияларының чаа кежигүн-нериниң өөредилгезин организаастаар улуг ажыл тургустунган.

Эргим чаңгыс чер-чурттуларым!

Бистин республикавыска 2004 чыл — юбилейлер чылы. Россияның составына Тываның бактап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын демдег-лээр бис. Маңаа холбаштыр болуушкунну федералдыг деңнелге эрттирер дугайында Чарлыкты Президент В.Путин үндүрген. Ону күүседир-биле Россия Федерациязының Чазак Органназын комитетти тургускаш, ооң даргазына Россия Федерациязының Чазак Даргазының оралакчызы, көдээ ажыл-агый сайыды Алексей Васильевич Гордеевти томуйлаан. Оргкомитеттин хуралына Юбилейлиг хүннерни байырлаарына белеткелдер талазы-биле федералдыг эрге-чагыргаларны чорудары 70 ажыг кемчелерин чугаалажыр. Олар болза колдуунда экономика айтырылгарына хамаарышкан.

Бистин сорулгавыс — 2003 чылды чедишкенин доозары. Чазак чоокта чаа 11 айларын түннелдерин үндүрген. 2003 чылда макроэкономика көргүзүлгелде айткан кемчелер колдуунда күүсеттингени ол көргүзүлгелер херечилээн.

Бистер чыл эгезинден ниити республика, кожуун, хоорай болгаш суму бүрүзүнүн 2004 чылда социал-экономика хөгжүлденин баш удур көрдүнген көргүзүлгелерни күүседир талазы-биле шыңгы ажылдаар апаар бис.

Эргим сонгукчулар, Силерге быжыг кадыкшылды, ааскежин, чаагай амыдыралды болгаш тайбынны күзедим! Четтирдим!

Сонгулда боду илередип каан

2003 чылда чурттуң Күрүне Думазының кол сонгулда кампаниязы болуп эрткени бо. Түннелдер кымга — өөрүнчүг, кымга — кударанчыг. Демократияның ачызы-биле сонгукчулар боттарының сагыш-бодалын хостуг илередир аргалыг болганы-биле кандыг-даа ыйыдышкын турбааны тодаргай. Кижилер боттары бодаар бодалдыг, сактыр сагыштыг болгай. Бүдүн Россияга "Чаңгыс аай Россия" партиязының чоннун деткиишкенин алганы дээрге, ниитилелде кадык күштер көвей болуп турарының илерээшкени болбас аргажок. Чүге дээрге чурттуң удуртулганың чорудуп турар политиказы Россияның бурунгаар депшилгези-биле холбашкан. А кижилер боттары боду депшилгелиг орук-биле бурунгаарлап хөгжүп сайзыраарына сонуургалдыг болбас аргажок. Кым-даа оон ажы-төлү, оон-даа ыңай салгалдары бедик депшилгелиг, сайзыраңгай, байшылдыг чуртка чурттазын деп күзээр болгай.

Тывага болган сонгулдалар база-ла ниити Россияда байдалдан аңгылашпайн турар. Харында "Чаңгыс аай Россия" партиязының баштыңнарының бирээзи бистин алдарлыг чаңгыс чер-

чурттууус Сергей Шойгу болганы-биле ул политиктиг партияга бадылаашкынын берип, ону деткээни сонгукчуларның саны чамдык регионнарга көөрдө, көвей болуп турар. Оон аңгыда чоннун политиктиг мээ-медерели хүн келген тудум өзүп турары маргыш чок. Кижилер чуртта политиктиг, социал-экономика боттарының сайгарып, билеп турар. Бергелер турза-даа, канчаарга-даа байдал ниитизи-биле эки талаларже угланып, хөдөлөп шимченири хостуг апарганын чууй шавар аргажок.

Күрүне Думазының сонгулдаларда уттуруп алган чамдык кордакчылар Тываның чонун, ылаңгыя кожууннар чурттакчыларын ылай көрүп, оларны ыгт чок күүседикчилер кылдыр санап турары чөптүг эвес. Чер албаан кижилер чүгү-даа деп агартынар болгай. Ооң сагыштап турары-биле алырга, удукка шупту улус буруулуг, чаңгыс ол шынныг. Херек кырында чүгү-даа чүвениң үнер дөзү кижилер боду болуп болгай. Кымның кайы хире чергелин сонгулдалар бадыткап үндүрүп эңкелген.

Күрүне Думазының сонгулда ниитизи-биле 23 партия киришкен. Бо удаада коммуни-

тер Тывага 7,6 хуу алган. "Чаңгыс аай Россияның" алган 66, 8 хуу көргүзүү-биле деңнээрге, оранчок куду. Эске партиялардан "Единение" 3,8 хуу алганын ол партияны чамдык улустун "Едина Россия"-биле салчакканы-биле тайылбырлап болур. "ЛДПР"-ниң талалакчылары бисте черле бар, кымны деткири кижилерниң боттарының эргези-дир. Удуртукчузу Жиринскийниң бир янзы солун болганы-биле туттунуп турар ол партия биске 4 хууну алыр аргалыг болган. Арткаанары 1-2 хуу аразында чайгылып турар. Моон көөргө-ле, кымның кайы хире салдарлыг, ат-алдарлыг болуп турары илден-дир.

Сонгулданы эртип шыдавайн баргаш, чамдык кижилер өкпедарыш-биле хей янзы буруудайышкыннар кылып чаңылдыг чүве болгай. Олар тиелекчилерни чүгү-даа чүвеге каразып-ла эгелээрлер. А боттары алыр болза мырыңай элдептиг болгулаар. Чижээ, эрткен сонгулдада кордакчыларның бирээзи Иван Чучевти көөрге, боду коммунист, ол хирезинде совхозунун адын "Чаңгыс аай Россияның" баштыңының ады-биле адап алган, аңаа сылдаглааш, оон дуза ап турар хирезинде

Березовскийниң тус черде талалакчылары-биле найырдажып алган байдалды илден. А ол "подберезовик" деп адады берген кижилер боттарының "сарыг" солунунга бистин алдарлыг чаңгыс чер-чурттуу-вусту хирге бораарын оралдажып шаг болган. Хамык ужуру үрмек адааргалда. Чүге хамык кежиктер, ат-алдар бисте эвезил, а Сергей Шойгуда болуп турары деп бодагылаар кенен менээрелде. А Тываның чону чаңгыс чер-чурттуунга чоргаар-ланыр болгаш ону кезээде деткип келген. Ынчангаш бо удаада тиилелге "Чаңгыс аай Россияда" болгаш ооң кежигү-нүнде болганы ол-дур.

Чылгычы Ондарның Күрүне Думазының мурнуку чыыжында ийи чыл иштинде ажылын сонгукчулар боттуу-биле үнелеп көргени ол. Чүгү деп-даа бурууда-дырга, кордакчы бүрүзү штабтарын тургускаш, боттарының хире-шаа-биле ажылдаан. Кым кая канчаар ажылдаан-дыр, аңаа ол хирени алган. Республика найысылалының талазы-биле алырга, маңаа ажыл четпес болганын миннир апаар. Бо талазы-биле түннелден үндүрүп, анализ чорудары билдингир. Кызыл хоорай улуг, чурттак-

чылары көвей, мында янзы-бүрү бодалдар көжүп турар, иштики садыглажылга-дугуржулга эңме-хаяжок. Оппозиция мында мөөңнеттинген. Олар уттурушкундан чайлавазын билгеш, сонгулданы күш болдуларының оралдажышкыннарын кылгылаан. Ооң чижээнге участок комиссияларына таңма, 300 бюллетени чидип турганын айтырга четчир. Чеже-даа канчаарга, бак сагыш бодунга болуп болгай. Чон ол дугайында "бак сагыш башка халдаар" деп өттүр сөглээн.

Ынчангаш Тываның чону черле хөлүн часпас-тыр деп чүүл база катап бадыткаттыган. Тиилелге ниитилелдин кадык күштериниң талазында болган. Ол дээш боттарыныска байыр чедирип болур-дур бис. Уттурушкунга таварышкан улустар чүгү-даа деп чугааланырга, кандыг-даа буруудайышкын октаарга, хөөкүйлер агартынар аайын дилеп турар-дыр деп бодап каардан өске, оон ыңай чүгү дээр боор. Хамык чүвени сонгулда боду чугаалап каан, ол-ла-дыр.

Эльза МОНГУШ.

Биче бүдүрүлгелерниң республика конкурсу ӨӨРҮШКҮЗҮ — СААРЛЫРЫНДА

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак биче бүдүрүлгелерниң бүдүргөн барааннарын согуургап турары.

Чурттуң деннелинде биче бүдүрүлгелерниң ажылын деткир талазы-биле РФ-тин Чазак улуг кичээнге салып турар. Делегейниң сайзыраңгай чурттарының практиказындан алгаш көөргө, чурттуң ниити бүдүрүп үндүрүп турар иштиги продукциязының 70 ажыг хуузу биче бүдүрүлгелерге онаажып турар, а бистиң чуртувуста ол көргүзүп 20 хуу безин четпейн турар.

ТР-ниң Чазак республика девискээринде биче бүдүрүлгелерни деткириниң талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап эгелээ. Ооң удуртулгазын ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчысы харыылап турары, ол дээрге биче бүдүрүлгелерни деткир талазы-биле Чазактан улуг деткимче болур.

Бо чылын ТР-ниң Садыг, амыдырал хандырылга болгаш биче сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр талазы-биле яамы "2003 чылда Тыва Республиканың эң эки биче бүдүрүлгези", "2003 чылда Тыва Республиканың эң эки ачы-дуза чедирилгезиниң бүдүрүлгези" болгаш "2003 чылда Тыва Республиканың эң дээре менеджери" деп 3 номинацияга конкурсту эрттирген.

Конкурстуң кол сорулгазы — Тыва Республикага сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдөр чонну сайгарлыкчы ажыл-чорудулгаже угландыра болгаш бир-ле дугаарында, биче сайгарлыкчының адырынче хаара тудуп, республиканың экономиказынга сайгарлыкчылар кол черин ээлеп турарын чедип алыры болур. Биче бизнестин бүдүрүлгелериниң ажылын хөгжүдөр, рынокта сайгарып турар продукцияның чижилгезин чедип ап, Россияның девискээрлериниң арга-дуржулгазын сайзырадып тургаш, Тыва Республиканың социал-экономикиг хөгжүлдезин шийтпирлээринче сайгарлыкчыларын кирип турар үлүүн тодардыры болур.

Конкурсту эрттирип тургаш, ону баш бурунгаар тайылбырлап, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың талазы-биле хөй-ниитиниң кирип келген саналын база өөренип көргөн. Биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулга республиканың чурттакчы чонуну турму социал айткырын шийтпирлээринге кол күш болур болгаш экономиктиг реформаны ботандыраарына бодунуң үлүүн кириштирер. Конкурстуң түннели-биле эң эки ажылдык, бурунгаар көрүштүг биче бүдүрүлгелерни тодарадып үндүргөш, оларга күрүнениң талазындан деткимчени көргүзери болур.

Конкурса ийи чылдан эвээш эвес үениң иштинде чоннуң хереглелинде дүүштүр аш-чем болгаш үлетпүр барааннарын

бүдүрүп келген, тус черниң чиг эдинден бедик шынарлыг продукцияны болбаазырадып база ачы-дуза чедирилгезинде ажыктыг ажылды чорудуп турар болгаш тудуг, ыяш болбаазырадыр, ус-тывыш база чоннуң ажык-тывыш талазы-биле ажыл-чорудулганы чорудуп турар биче бүдүрүлгелер киришкен.

Конкурстуң комиссиязының даргазы ТР-ниң Чазак Даргазының 1-ги оралакчысы — Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр талазы-биле яамының сайыды Ш.В.Кара-оол. Ооң кежигүнеринде биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы болгаш садыг, амыдырал хандырылга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге хамаарылгалыг яамыларның, ведомстволарның албан черлериниң болгаш фондуларның төлээлери киржип турар. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, комиссия кежигүнери бедик деңгелдиг, тускай эртемниг специалистерден тургустунган. Комиссия кежигүнери конкурса документтерин кирип келген бүдүрүлгелерни бүгү талазы-биле хынап көргөн. Оларның кайы хире үениң иштинде ажылдап келгенин, бүдүргөн продукцияның хемчээли, ону чоорту улгаттырып олурары (өзүлде аайы-биле), кирип ап турар орулгалары, үндүрүп болгаш чээлиде база эске-даа бюджеттен дашкаар фондуларда өре чогу, бүдүрүлгени улгаттырып, ажылчын олуттарны немей тургузуп турары, ажылчыннарның ажыл телевири, ооң өзүлдези, бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның шынары, ооң саарылгазының деңгели, күш-ажыл хоойлужудулгазын сагып турары дээш, конкурстуң негелдези дыка-ла шыңгы болган.

Декабрьның 13-те республиканың В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына "2003 чылда Тыва Республиканың эң эки биче бүдүрүлгези", "2003 чылда Тыва Республиканың эң эки ачы-дуза чедирилгезиниң бүдүрүлгези" болгаш "2003 чылда Тыва Республиканың эң дээре менеджери" деп республика конкурсузунуң 3 номинацияга түннелин үндүргөн. ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчысы Садыг, амыдырал хандырылга болгаш биче сайгарлыкчы ажылды хөгжүдөр талазы-биле яамының сайыды, конкурстуң комиссия даргазы Ш.В.Кара-оол бодунуң эге сөзү-биле ажыткаш, биче сайгарлыкчыларның республика конкурсузунуң киржикчилеринге байыр чедиргеш, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка сөстү берген.

Шериг-оол Дизиживич бодунуң чугаазынын эгезинде чокта чаа эрткен Күрүне Думазының сонгулдаларының түннелинде кысказы-биле док-

таап, ооң политиктиг ужур-дузанын, республиканың сонгукчулары РФ-тин Чазакны чорудуп турар политиказын деткип турарын бадыткаанын демдеглээ. Күрүне — чондан тургустунар, ынчап кээрге чон бодунуң салым-чолун канчаар шийтпирлээрин амгы рынок экономиказы берип турар. Эрги экономика бодунуң үезин чурттап эрттирген, чаа рынок экономиказынга дүүштүр биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы непередирин ол онзалап айткан. Бистиң чуртувуста биче бизнес чурттуң ниити иштиги продукциязының 20 хуузу бүдүрүп үндүрүп турары кончуг, ону 70 хуу чедирери чугула дээрзин Чазак Даргазы демдеглээ.

Биче сайгарлыкчы ажыл-

чиигелделиг чээлизин алып болган. "2003 чылда Тыва Республиканың ачы-дуза чедирилгезинде эң дээре биче бүдүрүлгези" деп конкурстуң номинациязынга Ч.Б. Донгактың удуртканы салон-парикмахерская "Эрес" бо конкурса ийи чыл улаштыр тиелекчи болуп, диплом, конкурстан дашкаар деткимче бээриниң чээлизин алып кылдыр шаңнаткан. Шаңналдарны ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак тывыскаан. "Тыва Республиканың эң дээре менеджери" деп конкурстуң номинациязынга "Мастер" хуу бүдүрүлгениң менеджери М.Д.Наксыл тиелекчи болуп, диплом, 8 муң рубль-биле шаңнаткан. Шаңналды ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчысы Ш.В.Кара-оол ты-

даарап, кылып турары дээш шаңналдыг черже киргенер. Улуг-Хем кожундан Х.С. Ховалыгның удуртуп турары "Эжым" кафе хлеб, булочка болгаш кондитер кылыгыларының ассортиментиин калбартып, шынарлыг бүдүрүп үндүрүп турары дээш, Кызыл хоорайдан Т.Г.Авруцкаяның удуртканы "Крист-Имидж" КХЭ газтыг болгаш минералдыг сулгар бүдүрүлгезин улгаттырганы дээш шаңнатканнар.

Конкурстуң түннелин үндүрүп турда, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.Х.Ооржак, ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының депутаттары киржип, конкурстуң киржикчилеринге байыр чедирип, шаңналдарны тыпсырынга

Конкурстуң тиелекчилери Л.Н.Шаповалова, М.Д.Наксыл, Ч.Б.Донгак

чорудулганы шын организастаар, ажыл-агыйжы кижилер ооң чажыдын тып, ачы-дуза чедирер бүдүрүлгелерни немей тургузарын ол айткан. Биче бизнесте республика девискээринге непередир ажылды калбартыр, орта Эрзинниң Качыктан, Бай-Тайганың Кара-Хөлге чедир кижилер киришкен турарын чедип алып. Бүдүрүлгелерниң адырлар аайы-биле биче бизнесте сайзырадырын Ш.Д.Ооржак онзалап демдеглээш, бо чылын республиканың бараан бүдүрүкчүлериниң 10 хевириниң продукциязы Россия рыногунче киргенин айткан. Чокта чаа аграр-бизнес талазы-биле айтырыгны сайгарып чугаалашкан, ол талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар. Келир чылын национал хевириниң эң эки продукциязын бүдүргөн аграр-бизнестин биче бүдүрүлгезинге 100 муң рубльди бээрин Ш.Д. Ооржак аазааш, өске сайгарлыкчыларның сеткилин хомудатпазын база чугаалаан. Бистиң мурнувуста юбилейлиг чыл кел чыдар, орта уткуштур республиканың биче бүдүрүлгелеринге эң хөй ажыл онаажып турарын Чазак Даргазы айттышаан, келир чылын бо конкурсту эрттирерин чаартып, бир янзы көөрүн сүмелевишаан, сайгарлыкчыларга бодунуң өмүнээзинден байыр чедирген.

"2003 чылда Тыва Республиканың эң дээре биче бүдүрүлгези" деп конкурстуң номинациязынга Людмила Шаповалованың удуртканы "Аш-чем комбинады" кызыгаарлыг харысалгалыг эштежилге бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының ассортиментиин калбартканы дээш конкурстуң тиелекчииниң диплому, конкурстан дашкаар деткимче бээриниң

выскан. Конкурстуң тиелекчилеринге тураскаалдыг суй белектерини база тывыскаан.

"2003 чылда Тыва Республиканың эң дээре биче бүдүрүлгези" деп конкурстуң ийги шаңналынга Элегес суурда А.К.Шивит-оолдун удуртканы "Артыш" КХЭ төлөптиг болган. Олар хлеб, булочка кылыгыларын бедик шынарлыг бүдүрүп үндүрүп турар. Диплом, 20 муң рубльдиң акша шаңналын тывыскаан. Үшкү черни Н.К.Кууларның удуртканы "Кызыл" рестораны алган. Диплом, 10 муң рубльдиң акша шаңналын тывыскаан.

"2003 чылда Тыва Республиканың ачы-дуза чедирилгезинде эң дээре биче бүдүрүлгези" деп конкурстуң 2-ги шаңналынга кештен национал идик-хеп болгаш берт даарап турар Ч.Д. Дамбааның удуртканы "Атой" КХЭ төлөптиг болуп, диплом, 20 муң рубльдиң акша шаңналын алган. Үшкү черни телевидео-аппаратуралар септеп турар Б.В.Никитовтуң "Эльгат" бүдүрүлгези алгаш, диплом, 10 муң рубль-биле шаңнаткан. Ол ыш-каш база үшкү шаңналды Кызыл — Черби аразында пассажирлер аргыштырып турар сайгарлыкчы А.Ч.Чыдымга тывыскаан.

"2003 чылда Тыва Республиканың эң дээре менеджери" деп конкурстуң ийги шаңналын Кызыл хоорайда № 40 магазиниң директору Р.Д.Доржуга тывыскаан. Ол диплом, 6 муң рубль-биле шаңнаткан. Үшкү черни студия-дизайн "Чингиз-Хаанның" удурткучу С.Н. Самдан төлөптиг болуп, диплом, 4 муң рубль-биле шаңнаткан.

Ооң-биле чергелештир Өвүр кожунда — К.К.Кара-Салдын «Ужук», Эрзинниң Качыктан Х.Хорчунвоонуң «Хорагай» биче бүдүрүлгелери тыва национал идик-хепти бедик шынарлыг

идепкейлиг киришкенер.

Биче сайгарлыкчыларның республика конкурсузунуң түннелинде чүнү демдеглеп болурул дээрге, эрткен чылгы конкурстуң түннели-биле алырга, чүгле чангыс Ч.Б.Донгактың салон-парикмахерскаязы "Эрестен" өске шаңналдыг черже кирген бүдүрүлгелер чок болду. Бо чүнү көргүзүп турары дээрге, чаа бүдүрүлгелер тыптып, сагынгыр-тывынгыр ажылдап кел чыдарын бадыткап турар. Эрзинниң Качыктан "Хорагай", Өвүрдүн "Ужуктуң" республика конкурсузунга бир дугаар киришкеш, шаңналдыг черже киргени көдээ черде биче бүдүрүлгелериниң чаа деңгелче көдүрүлүп оорарын көргүзүп турар.

Республикада ниитизи-биле 362 биче бүдүрүлгелер бүрүткеттинген, бо конкурса олардан 40 хире бүдүрүлгелер киришкен. Конкурстуң негелдези шыңгы болган дээрзин үстүнде база айттым. Биче бүдүрүлгелерге деткимче бербес болза, оларның оруунда шаптараазыннар хөй. Үндүрүлгелерден эгелээш, ону хынап, бүрүткөп турар албан черлерин алып болза, оларнын кырынга чүдүрүлүп кээр чүк-ле көвей.

Биче бүдүрүлгелер — республика бюджетиниң бир кол долдурукчулары. Чурттакчы чоннуң социал магадылалына хамаарыштыр хөй ажылчын олуттарны тургузуп турар. Оларнын бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынары эки, өртээ таарымчалыг, чурттакчы чоннуң бирги негелдезин хандырып турар болгаш дүргөн сайгарлыр.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак биче бүдүрүлгелерниң республика конкурсузунга киржип, сайгарлыкчылар-биле делгереңгей чугааны кылганы таварылга эвес.

Сергей ХЕРТЕК.

ЭРТЕМ-БИШИГНИН ЧАА ОРДУЗУ

Декабрь 11-де Кызыл хоорайга ТР-ниң Чазаның Тываның кадрлар билиг-мергежилин бедидер күрүне институтунун чаагайжыды септеттинген бажынын аждыдышкыны болган.

Аңаа ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак, ук институтун ректору Н.К.К.Ховалыг, ТР-ниң Улуг Хуралының Даргазы Д.К.Х.Ооржак, ТР-ниң ниити болгаш профессионал өөредилге сайыды П.А.Морозов, Кызылдың хоорай чагырганының даргазы Д.К.Донгак болгаш өскелер-даа киришкен. Шериг-оол Дизижикови-

чинин чаа бажынын аждыдышкынын дугайында чылыг сөстөрни чугаалап, ооң лентазын кескенин соонда аалчылар бажыңче кирип, ында чаа байдал-биле танышкан. Европа стандарты езугаар кылган септелгенин түннели аалчыларны кайгаткан. Башкылар билии бедидер институт бооп, шаг-төөгүден бээр турган эрги ийи каът бажың шуут таныттынмас

болган. Өөредилге кабинеттери, компьютер залдары амгы үениң чаа мебельдери, дериг-херекселдери, техниказы-биле деритинген. Харын-даа күш-культура, сагыш-сеткил дыштандырар өрээлдер безин бар болган. Ийги каътта өөредилге кабинеттеринин, башкыларнын ажилдаар өрээлдеринин, коридорун шалалары шуптузу хевис-биле шыптынган. Кылаштаарга,

чымчак, эптии-даа аттыг. Өрээл бүрүзүнүн ханаларын бир янзы онзагай кылдыр чугайлаан.

Аалчылар ол бүгү-биле танышкаш, хуралдаар улуг залга келгенер. Ону шимээни, ханаларынын будуу безин бир янзы онзагай болган. Аңаа ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак бирле дугаарында сөс ап, эрги бажыңны кайгамчык чырык орду кылдыр хуула бергенин магадап, ону ынчаар "хуулдарыңга" кескү рольду ойнаан ук институтун ректору Наталья Күске-Караевна Ховалыгнын адресинге чылыг сөстөрни чугаалаан. Ооң соон дарый аалчылар сөс ап, ук чаа ордунун ээлеринге белек-селээн тудускан. Аңаа бир дем-деглеттинген солун чүүл – ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызынын сайыды П.А.Морозов шаанда Балгазын ортумак школазынга директорлап турда, бо Тыва Республиканың Чазаның Тываның кадрлар билиг-мергежилин бедидер күрүне институтунун амгы ректору Наталья Күске-Караевна Ховалыгнын ооң өөреникчизи чорааны. Ук институтун шак ыңдыг кайгамчык чаа бажыңныг апарганынга аалчы бүрүзү өөрүшкүзүн илереткен. Ынчангаш ам чүгле Петр Александровичиниң: "Эртемниң төнчү чок далайынга эштири арткан" ээни ышкаш, чаа бажыңнын негел-дезинге дүүштүр чаазы-биле ажилдаары арткан.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: аждыдышкынын үезинде.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканы информатизастаар талазы-биле хөй-ниити-таарыштырыкчы чөвүлел дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

2003 чылдын декабрь 3 № 859 Кызыл хоорай

Социал-экономиктиг хөгжүлденн чорудулгаларын информация талазы-биле хандыраарынын дээштиг чепсээ болур информатизацияны болгаш харылзааны Тыва Республикага хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле база Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдын апрель 22-де № 237 доктаалы-биле бадылааны 2003 чылда республикада болгаш күрүне политиказында байдал дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын Айыткалын боттандырар талазы-биле хемчеглерни күүседир, Тыва Республиканың Чазаның «2005 чылга чедир Тыва Республиканы информатизастаарынын» сорулгазын айыткан республика программазын боттандырар дээш Тыва Республиканың Чазаның

доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканы информатизастаар талазы-биле хөй-ниити-таарыштырыкчы чөвүлелди тургузар болгаш ооң составын бадылаар (кожуп каан).
2. Тыва Республиканы информатизастаар талазы-биле хөй-ниити-таарыштырыкчы чөвүлел дугайында Дүрүмнү бадылаар (кожуп каан).
3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.
4. Бо доктаалдын күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратынын Организастыг болгаш кадр ажылынын талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканы информатизастаар талазы-биле хөй-ниити-таарыштырыкчы чөвүлелдин составын Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын бирги оралакчызы — Тыва Республиканың инновация, инвестиция политиказынын болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыды А.В.Брокерт баштадыр тургускан, составта шупту он ийи кижжи кирген. Ук составты Тыва Республиканың Чазаның 2003 чылдын декабрь 3-те № 859 доктаалын езугаар бадылаан.

Ол ышкаш Тыва Республиканы информатизастаар талазы-биле хөй-ниити таарыштырыкчы чөвүлелдин дүрүмүн база бадылаан. Ол Дүрүмде чөвүлелдин кол сорулгаларын, чөвүлелдин ажилдаар чурумун тодаргай айыткан.

Политиктиг партияларнын, соңулда блоктарынын кандидаттарынын соңулда фондуларына кириген хөреңгизинин болгаш оларны чарыгдаанынын дугайында М Е Д Э Э

(Россиянын Ажаалга банкызынын, өске-даа чээли албан черлеринин медээзинге үндезилтээн)

**Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын депутаттарынын соңулдалары
Тыва Республика**

**Тываның чаңгыс мандаттыг № 28 соңулда округу
2003 чылдын декабрь 7-де байдал-биле**

1. **Ондар Чылгычы Чимит-Доржуевич** — кириген акшазы 1351938 рубль. Чарыгдааны 1351938 рубль, арткан акшазы чок.
2. **Чучев Иван Васильевич** — киригени 314250 рубль, чарыгдааны — 314250 рубль. Арткан акшазы чок.
3. **Манчын Экер-оол Марин-ович** — киригени 45170 рубль. Чарыгдааны — 44839, 48 рубль, артканы 330, 52 рубль.
4. **Ушкалов Вячеслав Ан-**

дреевич — киригени 36040 рубль, чарыгдааны — 35966,38 рубль, артканы — 73,62 рубль.

5. **Дамба-Хуурак Остап Дамбарович** — киригени 20020 рубль, чарыгдааны 20000 рубль, артканы 20 рубль.

6. **Ооржак Өлзей-оол Самбыл-Норбуевич** — киригени 1275 рубль, чарыгдааны — 1275 рубль, арткан акшазы чок.

Шупту: **киригени 1768693 рубль, чарыгдааны 1768268,86 рубль, артканы 424,14 рубль.**

Тыва Республиканың Төп соңулда комиссиязынын даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Хоойлужудулгада чаа чүүлдер

Ында «Хамааты байдалдын актыларын күрүнеден бүрүткээрин тус черниң бот-башкарылга органнары боттандырар дугайында» чаа чүүлдү немээн. Ынчангаш хамааты байдалдын актыларынын бижидилге органнары чок болуп турар девискээрлерге муниципалитет тургузуларынын тус чер бот-башкарылганынын органнары – көдээ черлерге суму чагыргалары чаш уругларнын төрүттүнгенинин, өг-бүле тутканынын, чарылганынын, ада-ие болганынын, уругну азырап, хайгааралга алганынын база кижиниң чок апарганынын дугайында херечилелдерни болдурга, тыпсып бээр эргелиг кылдыр доктааткан. А хамааты байдалдын актыларынын бижигелерин база ол талазы-биле читкен документтерни хамааты байдалдын актыларынын бижил-

ге органнары катап бижээш, тыпсып бээр.

Тус черниң бот-башкарылга органнарынын бо Хоойлуну күүседип турарын Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырганынын бүрүн эргелиг төлээлеткен органы контролдаар. Хоойлуну боттандырары-биле ХБАБ органнары суму чагыргаларынын ажилдакчыларынын дузалап, оларнын чаа хүлээлгезинин семинарларын эрттирери, ол ышкаш ниити чонга тайылбырлаары эргежок чугула ажилдын бирээзи болур.

Тайсыя КУУЛАР,
ТР-ниң Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын Эртем, өөредилге, культура, өг-бүле болгаш аныктар политиказынын талазы-биле комитетинин даргазы.

ЧОНГА ЭПТИГ АПААР

Бо чылдын июль 7-де «Хамааты байдалдын актыларынын дугайында» Федералдыг Хоойлунун 4 база 79 чүүлдеринге өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» Федералдыг хоойлу күштүг болуп эгелээн. Аңаа дүүштүр ХБАБ органнары чок черлерге тус черниң бот-башкарылга органнарынын эргелерин калбарткан. Ол чүүл дээрге мурнунда болза хамаатылар төрүттүнгенинин, бадыланышканынын, чарылганынын база өлгенинин дугайында херечилелдерни, ада-ие апарганынын дугайында документтерни чүгле ХБАБ-тын хоорайларда, кожуннар төптөринде турар органнары долдуруп турган. Бо чорук чонга дыка таарымча чок турганы билдингир. Чижээ, рес-

публиканың Хам-Сыра, Кунгуртук, Меген-Бурен, Кара-Хөл, Качык, Чаа-Суур болгаш өске-даа чедери берге черлеринин чурттакчылары хамааты актыларынын документтерин ыяапла кожун төптөринге барып кылдыртып турган. Ындыг чурумнун таарымча чогуун дугайында чогуур органнарга дилеглер, медээлер кирип турган. Шынап-ла, үстүндө адааныныс суурларнын чурттакчылары биичи кижинин төрүттүнген херечилелин болгаш өске-даа документтерин кылдыртырда 50-60, харын мырыңай чүс-чүс-даа километр эртер Ынчап кээрге транспорт айтыры, ооң хөлезинин төлээри бергедээр, документтерни кылдырар хуусаалары узаар.

Россия Федерациязынын чогуур хоойлууну удуртулга болдурга, 2000 чылдын май 25-те № 545 «Тыва Республикада хамааты байдалдын актыларынын бижидилге органнарын тургузарынын база оларнын ажил-чорудулганынын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу хүлээп алдынган. ТР-ниң Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазы Эртем, өөредилге, культура, өг-бүле болгаш аныктар политиказынын талазы-биле комитеттин киригени «Тыва Республикада хамааты байдалдын бижидилге актыларынын органнарын тургузар база оларнын ажил-чорудулганынын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга немелделер кириер дугайында» Хоойлуну хүлээп алган.

Саң-хөө яамызы дыңнадып тур

АКША-ДАА БАР, ШАЛЫҢ-ДАА ӨЗЕР...

Федералдыг бюджеттен 259,9 млн. рубль хемчээлдиг ээлчеглиг саң-хөө дузазы республикада чедип келген.

Бо чылдың декабрь 10-нун байдалы-биле алырга, ТР-ниң Саң-хөө яамызы 154 млн. рубльди, ооң иштинде бюджет адырының ажылдакчыларының ноябрьда шалың акшазына болгаш чаңгыс аай тариф четкизиниң бирги разрядын өстүреринге 110,5 млн. рубльди, ооң иштинде шалың акшазын өстүреринге – 22,6 млн. рубльди шилчткен.

Оон аңгыда декабрьның уруглар пособиелериниң төлөлгезинге 14,5 млн. рубльди, өскүс уруглар болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан

уругларның декабрьда пособиесинге – 0,9 млн., декабрьның стипендияларынга – 0,4 млн. өөредилге ажылдакчыларына ном продукциязын дуглаарына – 0,1 млн. рубльди чоруткан.

«РФ-те инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» федералдыг хоойлунуң күүселдезинге 2,5 млн. рубльди, көдээ черде ажылдап, чурттап турар чамдык категорияның хамааттыларынга чурттап-коммунал ачы-дузазының төлөвиринге чиигелделер көргүзүрүнге чарыгдалдарны дуглаары-биле 25,1 млн. рубльди чоргускан.

Амгы үеде ТР-ниң Саң-хөө яамызында тус чер бюджеттериниң шалың акшазына чыл төнчүзүнге чедир өрелериниң ээлчеглиг шүүштүрүлгези чоруп турар, чүге дизе агар шалың акшазын долзуу-биле дуглаарына база ону өстүреринге ам-даа 94,2 млн. рубль түндүг акша-хөрөңгилерни дилеп тывар апар. Ол хөрөңгилерни шүүштүрүлгө соонда акшаландырап, ынчангаш бюджет адырының бүгү ажылдакчылары бедиткен шалың акшазын Чаа чыл бетинде алырлар.

Бистиң корр.

ИНФОРМАСТЫГ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Декабрь 10-нун кежээзинде ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт информастыг технологиялар талазы-биле эксперт комиссиязының баштайгы ажылчын хуралын эрттирген. Ооң ажылынга Сибирь федералдыг округтуң информастыг технологиялар хөгжүдөр талазы-биле эксперт комиссиязының харыысалгалыг секретары Юрий Михайлович ЗЫБАРЕВ, ТР-ниң экономика сайыды Светлана Николаевна САПОВА, а ол ышкаш республиканың харылзаа болгаш телевидение бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, башкарыкчы специалистери киришкен.

Хуралга бистиң республикага информастыг технологияларны хөгжүдөрүн айтырылганы сайгарып, ону шийтпирлээриниң оруктарын чугаалашкан. Амгы үениң телекоммуникастыг системаларының бистиң республикада барык-ла чогуңдан бо адырда ажыл буруп турупканы кылма-даа чажыт эвес. Ону харыылаар структураның ТР-ниң Чазаның чанында чогу база бодунун салдарын чедирип турар. Федералдыг болгаш тус

чер денелдиг янзы-бүрү ведомстволар ук айтырыгны бодунуу-биле тус-тузунда шийтпирлээрин оралдашып турарлар. Юрий Зыбарев комиссиянын кежигүннерин бо айтырыгны округтуң өске регионнарында канчаар шийтпирлеп турары-биле таныштырган. Ону «Электроннуг Россия», «Чаңгыс аай информастыг өөредилге хураагы» федералдыг программаларны таварыштыр акшаландырып болурунун арга-шинектери бар. Бюджетте

ук программаларның күүселдезинге 50-ден 70 млрд. чедир акша-хөрөңгилерни көргөн. Баштайгы ажылчын хуралдың түннелинде Информастыг технологияларының талазы-биле республика комитетин тургузарының эргежок чугулазының, оон хүлээлгелеринге үстүнде айтырылганы шийтпирлээшкинин онаарының дугайында саналды ТР-нин Чазаның сүмелээр деп шийтпирни үндүргөн.

Шолбан БИЧЕ-ООЛ.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазында

БОЛЧУКЧУЛАР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ

«Тыва Республиканың девискээринге болчукчулар ажыл-чорудулгазының чамдык айтырылганы дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелин РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де эргелели Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызының, ТР-ниң Болчукчулар палатазының кирген саналдарын барымдаалап ажылдап кылган. Хоойлу төлөвилелиниң сорулгазы болза республиканың девискээринге болчукчулар ажыл-чорудулгазын федералдыг Хоойлу дүүштүр РФ-тиң субъектинге хамаарыштырары. Маана республика девискээринге юридиктиг консультацияларны чорударын органиастаары, хамааттыларга юридиктиг консультацияларны халас чедирери, Тыва Республиканың

Улуг Хуралының төлээлерин ТР-ниң Болчукчулар палатазының чанында квалификация комиссиязына сонгууру чижектиг айтырылгар хамааржыр.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы бо Хоойлуну ийги номчулгада база ниитизи-биле хүлээп алгаш, ону чүүлдүгүнүп көөрү-биле Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазынче чоруткан. Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының конститусчу хоойлужудулга, эрге-хоойлу болгаш суд айтырылганының талазы-биле комитеди (даргазы Мөңгүн-оол Сынаевич Мөңгүш) бо Хоойлуну чугаалажып көргөш чүүлдүгүнүп болгаш ат салдырары-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынче чоруткан.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының парлалга албаны.

КҮҮСЕДИРИ АЛБАН

РФ-тиң Монополия политиказынга удур болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле яамызының Мурнуу-Сибирь девискээр эргелелиниң ноябрь 3-те Красноярск хоорайга болган комиссия хуралына хоорай чагырганының «Наш дом» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң «Тываэнерго» ажык акционер ниитилелдин төлээлериниң дыңнадылганы сайгарып көргөш, чылыгны керээ чокка берип болбас дээрзин үзе шийтпирлээ.

Монополия политиказынга удур болгаш сайгарлыкчы чорук-

ту деткир талазы-биле яамы бо херекти тодаргайы-биле сайгарып көргөш, энергетиктерниң көдүрүп турар айтырыы РФ-тиң хоойлужудулгазын хажытпайн турарын айтырган. «Тываэнерго» ААН-ниң иди үндүргөн негелдези хоойлу дүгжүп турар дээрзин монополияга удур орган бадыткаан. «Тываэнерго» ААН ийи чыл иштинде «Наш дом» МУБ-ка керээ чокка чылыгны берип тургаш, кончук карылгага таварышкан. Чөптүг чорук тиилээн — чылыг хандырылганы-биле керээге ат салдынган.

Бистиң корр.

Чадаана деп чуртун кагган
Чанган куш дег хемчиктерни.
Хөндөргей деп чуртун
кагган

Көшкен куш дег

хемчиктерни.

Бо кожомыкты мээң эжим болур, чолаачы оол ырлагылаар кижини. Алыс боду Улуг-Хем чурттуг эр. А мен Хемчик чурттуг мен. Удур-дедир одажып, хөй чылдарда үнчүп-киржи, эки эдержи келдвис. Эжим оолдун баштак кожомында ужур бар. Шынап-ла, Тывада Хемчик чурттуг кижини чурттавайн турар ыңдыг булун чок.

Бо-ла чорааш Хемчиктен көжүп үнгөн кижилер дугайында дыка-ла хөй каттырынчыг, мунгаранчыг чугааларны, төөгүлери дыңнап келдим. Оларның чамдызын маана кирип көрейн. Бир Чадаана чурттуг эр (адын-сывын маана күрбээйн) Межегейге чурттап чөдө берген чүве-дир. Өөнүн херээжен ээзи ол чер чурттуг. Бир хүн чурттап турган кудумчунуң чурттакчылары сиген кезер, шефтээр апарган. Күжүр хүреген күжүн көргүзүп, кадыр чайып турда, чөмненир үе келген. Эр чүвө көргө, бүдүн хөй эддин улуг пашта дүлүп каан болган. Өске сигенчилер чыштыг чүведен бодун эзип ал, хүреген, дишкеннер. Эр чүвө илбекти чаңгыс суккаш тыртарга, төш ылдыртынып келген. Долгандыр көрүп турган ашактарның бирээзи: «Хемчин хөлүн чазар эвес, шынап-ла, чыштын апты» деп алгырган дээр. Эпчосунганымдан черже

кире бер часкан мен деп хөөрээр эр.

Тываның хоочун журналистериниң бирээзи Б.С. Маады мындыг төөгүнү каттырып чугаалаар кижини. Бии-Хемге бир өг-бүлениң инээ кежээ коданынга келбейн барган. Ээзи дилеп чоруур деп турда, кожазы «Дуьште арыгга хемчик кылаштап чорбадыве (Чазыйлаан адыг дээн ышкаш, кончуун көрүңер). Инээң ам чок-тур ийин» дээндир. Инек ээзи арыгга кылаштап чораан эр-биле шамнажып хонгаш эртенінде көөрге, инээ кылама дошта тайып өлүп калган чыткан. Кежээ уткуп, дошталган кежигни доврактап тургаш кежирип алган болза, инээниң ак судун саап ижип олурар эр-дир ийин.

Ам бистиң аравыста чок, кады-кожа ажылдап чорааным угбайның (адын биживес болзумза ажырбас боор) чугаазын база маана кирип көрейн. Ол угбай 10 хар үези турда (50 чылдар) ада-иези Хемчиктен Тандыга көжүп келген чүве-дир. Кожавыс өглерниң бичи уруглары бистерни аштаан хемчиктер деп одаар турган деп чугаалаар угбай. Хемчикке, чуртувуска, аштавайн-даа чораан улус бис, чүү деп турар улус боор деп кайгап-харап бодаар турган мен дээш каттырар кижини. Элээн болганда ол угбайның ачазы Хемчиктен мал-маганын сүрүп эккелген. Кожазында өглерден

хөй малдыг болган улус-тур. Бичи уругларның бичи одап сөглээри ооң соонда чыткен деп сактып чугаалаар угбай.

40-50 чылдарда чүве бе, Межегейге бир чалчык ашак:

Көктүг, шыктыг Межегейим
Көшкен хемчик сагай берди.
Аржаан суглуг Межегейим

Аштаан хемчик сагай берди деп ырлап шаап тургаш шийттирген деп база дыңнаан мен. Шын бооп чадавас. Ол үеде чазак-чагырга черлери чоннун хостуг черлерже, чаа тургустунган ажыл-агыйларже кежерин деткип турган деп билдир мен. Ындыг-даа болза Хемчиктен көжүп үнгөн кижилерни тус черниң доктаамал, үндезин чурттакчылары чылыг-чымчаа-биле уткувайн турганы бо чугаалардан илдең-дир. Көшкен хемчиктер дугайында төөгүлери ам-даа уламчылап болур. Чогум Хемчик хемчин унунда Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның девискээрлери кирип турар. Эрги Тыва-даа үезинде ол кожууннарның девискээрлеринге өске черлерге бодаарга, хөй чон чурттап чораан. Амгы-даа үеде Хемчик уну Тывада эңне сырый чурттакчылыг чер болур. Шаандан тура Хемчиктен дыка хөй чон өске черлерже көжүп чоруп турган деп билдир мен. Чонун, чуртун каггаш өскээр көжүп чорурунга арта базар аргажок улуг чылдаганын

херек дээрзи чугаажок. А ыңдыг чылдаганын Тываның болгаш Хемчиктин төөгүзүнде хөй. Чогум-на бо талазы-биле бодунуң бодалдарымы силерниң-биле улежикседим, хүндүлүг номчукчулар.

Хемчиктен өске кожууннар девискээрлеринче кижилерни, өг-бүлелерни шөлүп көжүрер чорук 30 чылдарда эгелээн деп санаар мен. Ынчан өңчү-хөрөңгизин, малын хавырткан феодал эргелиг, эрге чок байларны чуртундан ырадыр көжүрүп эгелээн. Бо дугайында чечен чогаал-даа номнарында хөйү-биле бижиттинген. Чижек кылдыр Шеми тергиини Нимажап чагырыкчыны ап көрээлинер. Ол Тыва күрүнени тургузарына идекпейли киришкен, бодунуң үезинде бурунгаар үзел-бодалдыг кижини үжен чылдарда эргезин казааш, Улуг-Хем девискээринче шөлүпкен. А Буян-Бадыргыны тудуп бажыннаан соонда өөнүң ээзин Чадаанага бадырбайн, Бии-Хемге көжүргөн. Бо дээрже бүгү Тывага билдингир көскү кижилер-дир. Ол чылдарда чеже хире кожуун, суму байлары чуртундан албадал-биле шөлүткен ам санаары болдунмас. Хоочун журналист Б.С.Маады Бии-Хемге Эрзин болгаш Тес-Хемден шөлүткен өңчү-хөрөңгизин хавырткан байлар чурттап турганын сактып чугаалап олурганын дыңнаан мен. Ол үеде

ТАР-ның Чазаның политиказын ыңдыг турган-дыр. Ыңай-бээр шөлүп көжүрер чорук өске-даа кожууннарның өңчү-хөрөңгилег кижилеринге онаашкан. Ындыг-даа болза Хемчиктен кижилерни албадал-биле көжүрер чорук чогуум-на 30 чылдар эгезинде эгелээн деп санаар мен.

Хемчик чонунуң ийги улуг көжү 30 чылдар төнчүзүнде, 40 чылдар эгезинде болган. Чылдаганы — ол девискээрге хөй малдыг кижилерни көвүдээни, мал одарының чедишпестээни. Ол чылдарда ылангыя кыжын мал одары кызаалап кээр дыка берге турган деп хоочун мал эмчизи Ш.С.Мөңгүш чугаалап органын дыңнаан мен. Ол хып дээн аныянда Танды кожуунга Чөөн-Хемчиктин Чыргакы сумузунуң араттарының чылыгын кыштадып чораан, көрбээн чүвези жок хоочун чүве. Ам аравыста чок 30 чылдар төнчүзү, 40 чылдар эгезинде Тывага мал бажы 2 сая чедип турганын улуг улус билдир. Ам артында тыва мал чер оыттаар болгай. Ол үеде ТАР-ның Чазанга мал одары дарый шийтпирлээр, бирги чергениң айтырыы апарганы чугааж ок. Ынчан Хемчиктен хөй малдыг эвээш эвес өг-бүлелерни төп кожууннар девискээрлеринче көжүргөн. Ындыг-даа болза Хемчикке мал одары чедишпес хевээр арткан. Ооң ужурундан чамдык сумуларның араттары малын, ылангыя чылыгны Танды эдээнге болгаш өске-даа делгем девискээрлерге кыштадып ап турган. Ол органы хемчиктер 50 чылдарга чедир ажылдап келген.

(Уланчызы 6-гы арында).

“КӨШКЕН” ХЕМЧИКТЕР

Кызыл хоорай чагыргазында

Төп елка өрттээ
бюджетке
турган

Кызыл хоорайның Чаа чылдың төп елказы мурнунда чылдарда Тыва эки турачылар кудумчузунда улуг эвес, харын-даа тар девискээрге турган. Бо чылдан эгелээш ону Арат шөлүгө тургузарын чагырга чери шийтирилээн. Ында дош хоорайжыгашты база бо хонуктарда тудуп доозуп турарын кызылчылар шагдала эскергеннер. Ынчангаш Арат шөлү чоңун дыштаныр, яны-бүрү культурулук оюн-тоглаа эрттирер хүлээлгезин чөптүг күүседип турары ол.

Бо чылгы Чаа чыл чарыгдалдары – 1 миллион 156 муң рубль. Бо акша-төгерики чагырга чери кызылчыларның карманнарынче оларның чөпшээрели чокка хол суккаш албаан, азы өске статьялардан «чире» тыртпаан. Чаа чылдың ниити чарыгдалын 2003 чылдың бюджетке

жединче кирип, бадылап каан турган. Москвадан саткаш эккелген 359 муң рубль өртектиг кылымал төп шивиниң өрттээ база ынаар кирип турар (каасталга чүүлдери болгаш демир-орук хөлезизи-биле кады). Хоорайның удуртулгазы чылдың-на дириг шиви кезип, бойдуска когарал, бюджетке доктаамал чарыгдал кылып турбайн, кылымал шивини чаңгыс садып алганы дээр деп санап турар.

Чагырга чери хоорайны Чаа чыл аян-шинчизи улам кирир дээш Кызылдың бүгү бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң, садыг-наймааларының, ниитиниң чөмөнчилге черлериниң, аалчылар бажынарарының аразына Чаа чыл каасталгазының конкурсузун бо хонуктарда чарлаан. Конкурс бажынын даштыкы болгаш иштиги каасталгазы деп ийи номинацияга эртер. Ону Чаа чыл байырлалдарының соонда түннээш, тиилекчилерни шаңнап мактаар.

Кызылдың Төп елказын эрткен дыштаныр хүннерде эккелген болгаш эптеп эгелей берген.

Гимназия он беш
харлаан

Кызыл хоорайның 5 дугаар гуманитар-экологтук гимназиязы бо хонуктарда ажыттынганындан бээр 15 чылын демдеглээн. Хоорайның болгаш республиканың улус өөредилгезинге улуг үлүг-хуузу кирип чоруур бо школа-гимназияда ниитизи-биле 2854 өөреникчи бар, башкыларның болгаш техниктиг ажылдакчылар саны — 203 кижги.

Гимназия бо кыска үениң ишинде хоорайның эки көргүзүлгелериг, уругларга багай эвес билиг берип турар школаларының санынче кирген. Ол сөөлү чылдарда каш удаа бүгү-россияның «Чылдың школазы» конкурсузун тиилекчилериниң санынче кирип, дипломнарды ап келген. Уруглар өөредилгезинге болгаш кижизидилгезинге улуг чедиш-

киннери дээш делегей чергелиг «Сибирь ярмарказының» улуг алдын медалын чаалап алган. Гимназияның өөреникчилери чылдың-на хоорай болгаш республика чергелиг олимпиадаларның, конкурстарның шаңналдыг черлерин ээлеп турар. Олар хөгжүлделиг өөредилгениң делегей чергелиг олимпиадазының дипломун чаалап алганын чоргаарланырлар. Бо чылын гимназияның «Салгал» бөлүгү Москва хоорайга эрткен «Салым-чаянныг уруглар» деп делегей чергелиг конкурстун I-ги чергезиниң дипломун чаалап алган.

Гимназияның өөреникчилериниң бо бүгү чедишкенин дээрже, башкылар коллективиниң улуг күженишкенин ажылының түнели-дир. Школа директору Ирина Самойленкоңуң демдегеп турары-биле алырга, оң удуртуп турары интернационалчы коллективинде ажылынга бердинген башкылар хөй. Оларның аразында биоло-

гия башкызы Елена Мизерных, тыва дыл болгаш литература башкызы Ефросинья Ондар, социал педагогтар Ольга Матвеева, Татьяна Кыргыс дээш, эскелер-даа бар.

Гимназияның 15 чылдаанын таварыштыр Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак улуг коллективтиң кежигүнеринге байыр чедирип, өзүп олурар салгалды өөредиринге болгаш кижизидеринге улуг чедишкенин күзээн. Мэр аныяк-өскениң кижизидилгезинге болгаш күш-ажылынга чедишкенин дээш гимназияның бөлүк башкыларын болгаш ажылчыларын чагырга черини Хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаан.

Мэрияның парлалга
албаны.

“КӨШКЕН” ХЕМЧИКТЕР

(Төнчүзү, Эгези I-ги
арында).

Ол дугайын хүндүлүг чогаалчывыс Е.Д. Танава «Кара-Бай» деп номунда тодаргай бижип турар.

База бир солун чүүл — 40-50 чылдарда Хемчиктин аңчылары Тожу, Тере-Хөл тайгаларынче безин аннап чедип турганы. Ол дугайын Чыргакы чурттуг 80 ажыг харлыг чорааш мөчөөн Ооржак Сембил ирей меңээ чугаалап олурган чүве. Ол иреиниң иви чедип алган турар чуртун база көргөн мен. Моон алгаш көөрге, ол чылдарда Хемчикке чүгле мал одары эвес, аңнаар, өлүк тывар черлер база чедишпес турган-дыр. Хемчикке улуг улустан аңнап-дииннеп чорааш, Тожуга, мал кыштадып чорааш, Тандыга, соңгаар мал сүрүп чорааш, Хакасияга өг-бүлө тудуп чыдып калган эрлер дугайында чугааларны бо-ла дыңнаар чүве.

30-40 чылдарда дыка хөй аныяктар Хемчиктен Кызыл хоорайның бүдүрүлгелеринче, аңгы-аңгы алдын-тывыш черлеринче ажылдап чоруп тургалаан. Олар база көжүрүшкүннүң агымынга алыскан, элзеттирген кижилер болур.

Хемчик чоңунуң үшкү улуг көжү 60 чылдарда болган. Ол үе колхозтарның дүжүп турганы, чаа хевирниң ажыл-агыйларының (совхозтар) тургустунуп турганы чылдар болур. Оон аңгыда Тывага кур черлерни шингээдип алыры база ол чылдарда эгелээн. 60 чылдар эгезинде ажыл-агыйларны болгаш кожууннарны каттыштырып улгаттырган соонда Хемчикке Бай-Тайга, Сүт-Хөл кожууннар дүшкен. Кожуун төптери турган Тээли, Суг-Аксы суурларны бешалды салбырлыг ажыл-агый, совхоз төптери кылып каан. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарда дыка хөй колхозтар база узуткаттынган. Ажыл-агыйларны мөөңнеп каттыштырып каапкан. Ол үеде Хемчикке дыка хөй ажыл чок кижилер, өг-бүлөлөр тыптып келген. 40-50 чылдарга бодаарга, чоң аразында мал-маганын улус база эвээш арткан. Хемчикке чик адал ажылчын күштериниң тывылган үези чоғум-на 50 чылдар төнчүзү, 60 чылдар эгези деп санаар мен. Ажыл чок арткан өг-бүлөлөргө хөй кези чуртун каапкаш, өске черлерге эки амьдырал дилеп көжөр ужура таварышкан. Ол үеде төп кожууннарда ажылчын күш хереглеп турган чаа ажыл-агыйлар тургустунуп турганын

манаа демдеглээр апаар. Оларның хөй кези тараа бүдүрер ажыл-агыйлар турган. Ындыг-даа болза Хемчиктин чоңунга эң-не аар-берге көжүшкүн чоғум-на 60 чылдарда болган деп санаар мен.

Ол чылдарда Хемчикке дыка хөй орус болгаш өске-даа омак-сөөк чоңнар чурттап турган. Бай-Тайга болгаш Сүт-Хөл кожууннарда чурттап турган орус чоң, чоғум-на 60 чылдарда ол кожууннар дүжөргө, өскээр көжүп чоруй баргылаан. Балык — ханы ээрем, кижги эки амьдырал дилээр дээр-ле шын. Манаа база бир чүүлдү онзалап демдеглээр артык эвес боор. 30, 40, 50 чылдарда шийтирген кижилер колдуунда Кызыл хоорайга, Тожуга, Тандының Кара-Булуңга хуусаазын эрттирип турган деп дыңнаан мен. Ол кижилер ол черлерге олчаан артып каап турган деп чугаалар база бар. Ол шынга дүүшпес үндезин чок чугаалар деп санаар мен. Кижги — чуртум, куш уям дээр. Шийтирген кижилер хуусаазы төнерге, барык шупту чанып чоруп турган. 40 чылдар төнчүзүнде бир Аянгаты чурттуг эр хосталгаш, даргалары чандырыптар бис деп турда-ла, чадаг кылаштап чана берген дээр. Ол кылаштаарда Кызылдан үнгөш, Улуг-Хемни куду баткаш, Хемчик-Аксынга четкеш, ону өрү кылаштап чоктааш, чуртунга чеде берген эр-дир. Черле ынчаш ол үеде Хемчикке корум-чурум үрээр, кем-херек үлгедир чорук барык чок турганын улуг улус чугаалаар чүве. Кижилериниң хөй кези кем-буруу чок черге буруудаттырып, шийтирип турган. Репрессияга таварышкан кижилер кем-херек үлгеткен кижилерден каш катап хөй турганын демдеглээр апаар. Манаа ам аравыста чок хоочун журналист М.С.Кызыл-оолдун меңээ чугаалаан чугаазын киризе артык эвес боор. 40 азы 50 чылдарда чүве бе (тодаргай-лавааным хомуданчыг) Баян-Талага бир эр эжи-биле чогуш-каш, кызыл хол-биле (чудуруу) баарын кемдидир шанчып, амьтынынга кедип каан чүве-дир. Өлүрүкчүге ук сумунуң чоңу өөдежок чүве-дир сен, төрөл чоңунга, төрөөн черинге каянда келбе дээш ойладыпкан. Ол кижиниң шийтирген, шийтирбээни билдинмес. Ындыг-даа болза ол өлүрүкчү кижги, шынаала, төрөөн черинче чанмаан,

төрөл чоңунга барбаан. Өлгү-жеге Улуг-Хем, Танды кожууннарда чурттап чораан дээр. Бо дээрже ол үеде кончуг ховар таварылга дээрзин база катап демдегеп каайн.

Ийе, 60 чылдарда Хемчиктен дыка-ла хөй өг-бүлөлөр көжүп үнгөн. Оларның хөй кези амгы Кызыл кожууннун девискээринге турумчу бергеннер. Ол үеде көжүп келген чоң Кур-Чер, Шамбалыг, Сукпак суурларны тудуп эгелээн. Ынчан ол суурларның чүгле ора-сомазы турганын айтыр апаар. 60 чылдарда Бай-Тайга, Сүт-Хөл кожууннарда болгаш Хемчиктин өске-даа девискээрлеринден көжүп үнгөн чоң төп кожууннарның дыка хөй ажыл-агыйларының үндезилекчилери болганнар. Амгы үеде Кызыл, Танды кожууннарның дыка хөй чурттакчылары угу-дөзү Хемчиктен үнгөн кижилер болур. Кызыл кожуунда чурттап турар хемчиктерниң саны үндезин чурттакчылардан хөй деп бодаар мен. Танды кожуунда база көшкен хемчиктерниң салгалдары дыка хөй. Олар Каа-Хем, Бий-Хем кожууннарда база эвээш эвес.

Хемчик чоңунуң дөрткү улуг көжү 70 чылдарда болган. Ынчан мээң өскөн-төрөөн чуртум Чыргакыдан элээн каш өг-бүлөлөр өске кожууннарже көжүп чорутканын эки сактып тур мен. Ол үеде база Хемчикке, ылаңгыя Чыргакы ышкаш совхоз салбыры болур суурларга, артык ажылчын күш көвүдей берген турган. 70 чылдарда төп кожууннарның ажыл-агыйлары колдуунда механизаторларны, малчыларны, хереглеп турганын сакты-дыр мен. Тускай чарлап, чоңу элзедип турганы хөлчөк чүве-ле болгай. Ол үеде өскээр көжүп чоруткан Чыргакы чурттугларның чамдыктары сөөлүнде дедир көжүп келгилээн. Артканнары Танды, Каа-Хем, Бий-Хем, Кызыл кожууннарда ам-даа чурттап чоруурлар. Бир солун чүве — оларның ажы-төлдери ол-ла черлер чурттуг кижилер кылдыр боттарын санап чоруур апарганы. 70 чылдарда Хемчиктен чүс-чүс өг-бүлөлөр төп кожууннарже көшкен деп бөдүүн санаашкыннар херечилеп турар. Чамдык суурлардан арагалаар, ажыл кылбас кижилерни күш-биле албадап көжүрүп турган дээр чугаалар база бар. Мен анаа бүзүрөвес мен. Чыргакыдан улус-

ту көжөрүнче албадап турганын көрбөөн-даа, дыннаваан-даа мен. Ол үеде бистиң суурдан шору шыдал-быралыг-даа өг-бүлөлөр көжүп чоруп турган чүве. Көжүп чоруй барган улустун чаңгыс чер-чурттуглары оларның сураан дыңнап, эки медээ алгаш өөрүп, багай медээ дыңнааш, мунгарап-даа олурарлар турду. Ол үеде Хемчиктен чүгле өг-бүлөлөр эвес, бүдүн төрөл бөлүктөр көжүп чоруп турган.

70 чылдарда көшкен хемчиктер Чаа-Хөл суурнун, Шагаан-Арыг, Кызыл хоорайларның тудугларына база ажылдап турган. Оон аңгыда Хову-Аксының кобальт комбинаты дээн ышкаш республиканың аңгы-аңгы улуг бүдүрүлгелеринге ажылдап турганнар база эвээш эвес. 70 чылдар төнчүзү, 80 чылдар эгезинде Кызыл кожуун тургустунганда, Хемчиктен база бир улуг көш болган чүве. Ону бешик көш деп болур. Ылаңгыя «Шамбалыг», «Ээрбек» совхозтарже болгаш өске-даа чаа тургустунган ажыл-агыйларже дыка хөй өг-бүлөлөр көжүп чорутканын сактыр-дыр мен. Амгы бо үеде Хемчиктен өске кожууннарның көдээ черлеринче көжөр чорук барык соксаан. Ам республиканың бүгү кожууннарындан Кызыл хоорайже көжөр «мода» тыптып келген.

Республикада Хемчикке төрүттүнген кижги чурттавайн турар ыңдыг булуң чок деп эгезинде бижээн мен. Ындыг-даа болза хемчиктерниң барык көшпейн турган черлери база бар. Ол, бирээде, Улуг-Хем кожууннун суурлары болур. Ук кожуун база хөй чурттакчылыг, четчир ажылчын күштүг кожуун болур. Ийде, Эрзин, Тес-Хем кожууннарже база көжүрүлдө болбаан деп билер мен. Ол бичежек кожууннарда ажылчын күш четчир турганы чугаажок. Хемчиктер Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Тожу кожууннарже база көшпейн турган. Ол черлер база ажылчын күш хереглөвейн турганы чугаажок. Бо ады үнгөн черлерге аңгы-аңгы деңнедир удуртукчулары, албан-хаакчылар, башкылар ажылдаары-биле чоруп турганын билер мен. Тожуда ол черге хөй чылдарда чурттап келген хемчиктер дыка хөй. Өвүр, Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Тес-Хем кожууннарда Хемчик чурттуг күдээлер, кенээттер база арбын. Тес-Хемниң улуг күдээзи Совет

Эвилелиниң Маадыры Х.Н. Чүргүй-оол Хемчик чурттуг дээрзин манаа демдегеп каары артык эвес. Эрзин суурда хемчиктер кудумчузу дээр улуг кудумчу бар. Ол кудумчунун үстүндө адаанга кедир Хемчик чурттуг улус чурттап турар деп ол суурнун чурттакчылары чугаалаар чүве. Дыка хөй чылдарда СЭКП Эрзин райкомунун бирги секретарына ажылдап келген. А.Ч. Монгуш база аңаа чурттап турган. Чедери берге Тере-Хөлде безин Хемчик чурттуг чурттакчылар эвээш эвес. Амгы үеде Хакасияны ховуларында, Минусинск оргулаажында мал кадарып чоруур көшкен хемчиктер тыптып келген. 90 чылдар эгезинде хоочун тележурналист Д.Е. Ондар, телеоператор М.М. Норбу база чолаачы Орлан Чамзын Хакасияга чорааш, ынаар көжө берген малчын-даа, эмчи-даа тываларга ужурашканын чугаалап келген чүве. Ам ол черлерде көшкен тываларның саны улам өзүп турар деп дыңнаан мен.

Тыва кижиге төк кээп дүшкөн төрөөн черинден эргим чүве чок. Өскөн-төрөөн черин каапкаш өскээр көжери кандыг-даа чоңга аар-берге болуру чугаажок. Тыва бистиң ниити өргөөсү-даа болза кижиниң хини тудуш булуну чүдөн чоок, эргим. Хемчик дыка хөй чылдарда ТАР, АО, АССР Чазактарының белең ажылчын күш алыр чери турган дизимзе, чазыг болбас. Оон-биле чергелештир Чазакты чаңгыс талалап бактап, буруудалып база болбас. Олар ол үеде чоңу ажыл-биле хандыраар, мал одарын чедиштир дээш болдунар-ла хемчиктерни ап келген. Черле ынчаш чоңунуң хостуг черлерге көжери ала-чайгаар болу бээр болушкун дээрзин төөгү көргүскөн. Чоңунуң ыңай-бээр көжөрүн шеглээр дээр болза, тус черге ажылдаар черлерни тургузары, оон-биле чергелештир кижилерниң амьдырал деңнедин бедидери чугула. Ол үениң Чазаа чоғум-на бо чугула айтырылганы шийтирилеп шыдавайн барган хире. Өске чурттарны, девискээрлерниң төөгүзүндөн алгаш көөрге, сырык чурттакчылыг черлер өске черлерге бодаарга, дүргөн сайзырай берген болур-дур.

Каш кожуун чоңу катый чурттаан Хемчик унунга база ыңдыг үе келир дээрзинге бүзүрээр мен.

Вячеслав МОНГУШ,
РФ-тин Журналистер эвилелиниң кежигүну.

КӨДЭЭНИҢ ХӨӨННЕРИ

МАЛЫВЫС КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

2003 чылдын 11 айларында республиканың ажил-агыйларынын өңчүнү бүгү хевирлеринге мал продукциязындан: эътти чыл эгезинде 27500 тоннаны бүдүрөр тургаш, ону херек кырында 13163 тоннаны (дириг дензиге) сүттү 45200 саар тургаш, 35992 тоннаны, дагаа чуургазын эрткен чылын 3679,7 муңну алган болза, бо чылын 4629,1 муң борбакты база шээр мал дүгүн 2002 чылдын 11 айларында 592-ни алган болза, бо чылын 751-ни белеткээр тургаш, 710,78 тоннаны бүдүргөн.

Республиканың көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери бо чылдын январь-ноябрь айларында мал бажындан мыйыстыг бода малды 8687 башты, ооң иштинде саар инекти — 3653 башты камгалап бүдүргөн. Хаванны — 1014 башты, хой болгаш өшкүнү көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери — 157777 баш чедирер тургаш, 150679 башты, чылгыны — 3280 баш чедир, куш аймаан 24710 база ивини 1058 болгаш төвени 116 баш чедир өстүргөн. Араттарда мыйыстыг бода мал 13360 баш четкен, ооң иштинде саар инек — 5697 баш, шээр мал 153247 баш, чылгы — 3799, республиканың хуу чонунда бода мал бажы 83790 чедир өскөн, хуу чонун шээр малынын саны 488167 баш чедир өскөн болгаш куш аймаан 29835 сан чедирген.

ШААНДАГЫ АМЫДЫРАЛДАН ЭСКЕРИГ

Бистиң амыдыралывыстың кол угланышыны мал, чер ажилы-биле холбаалыг болгаш ол бүгүнү холдан салбайн чорааш, бодуус бай-шыырак, шыдал-быралыг чораан ужурувус оозунда. Мурнунда шагда биске улуг күчүлүг машина-техника турган эвес, бүгү-ле көжер-дүжер, чер аңдарар, тараа тарыыр, сизген кезерде чүгле аът, шарының күжү-биле ажил-херээвисти бүдүрүп ап чордувус.

Кажан колхозтажып, совхоз-тажып эгелей бээрге база машина-техника чайгаар неперээрге, аът-шарының күжүн хүндүлестеп, ону чоорту өске күштүг техника-биле солуп алгаш, улуг-даа тоовастап эгелээн бис. Амгы үеде машина-техниканың өртек-үнезиниң улгатканындан, ооң үреличелинден аңа хереглиг артык кезектер дилээринден база ол ышкаш кывар-чаар материалдың өртээниң улгатканындан чамдык механиктиг ишчилерниң бергедеп турарын көрүп чор бис. Бо бүгүнү эргий бодап кээрге, дыкала хөй четпестеривис болгаш чедир кылза чогуур чүүлдеривис харааданчы-биле артып каап, хол сунум чыгы черде турда-ла чедип ап шыдавайн турарывыс кайгамчык.

Сөөлгү үеде көдээ чонувустун аалдарында хууда чылгы малдың өскениниң шыыраа каракка бола эскертигир. А оларны чогуу канчаар ажыглап турарын эскерип көөрге, чүгле эзертээш шаап мунар азы бир аалдан өске аалга баргаш, оорланы кааптар бо-ла. Херек кырында ол чылгы малды херектиг дериг-херексели хандырып, дерип алгаш, көдээде бүгү-ле бар күш-ажылды оларның күжү-биле кылыр болза, кандыг-даа машина-техникалыг кижиден дудак чок, ооң-биле демей хемчээлдиг ажилды бүдүрүп кылып ап болурунун янзы-бүрү аргалары бар турган ийк.

Аъттын чугула дериг-херекселин бодууска бүдүрүп ап болурунун аргалары бисте бардыр, хөм, баг, ыяш кайда-даа четчир, оларның-биле хомут, ыңгыржак, аът тергеви, андазын ышкаш херекселдерни кылыр болза, көдээ ишчилер боттарын боттары чугула дериг-херексели хандырынганы ол болур. Чамдык чижектерге хамаарыштыр дараазында чүүлдерни сүмелеп көрей. Аът тергезин кылырда «Запорожец», «Москвич» машиналарның дугуйларын эптештир кожуп тургаш, чогаадып ап болур. Аът андазы-

нынга черде октагылапкан чыткылаар чоон хоолайлар кончуг тааржып болур, ооң-биле андазынның дугуйларын, чер аңдарар чалгынын чыпшыр сваркалап кожуп тургаш, кылып болур-дур.

Шаанда кижилер демей-ле чер аңдарарда ыяшка демир кожуп, бистеп алгаш, «Озук» деп андазын-биле чер аңдарып турган болгай. Ам ону чогаадып кылырда, аът андазынның эрги хевиринден арай-ла бичеледир чогааткаш (трактор андазынның мурнунга чоруур бичи андазынчыгаш ышкаш кылдыр), 3-тү улаштыр кожуптар болза, ооң ажилынын темпизи, шынары трактор-биле демнежип келир, ол үш андазыны 2-3 аът чайлыг шыдажыптар.

2-3 аътты кожарга, оларның дериг-херексели хөй болур. Ынчангаш бо технологияга кончуг тааржыр боду мөчегер эът мага-боттук, 7 тонна чүктү чааскаан сөөртүптер «Иваново» уксаалыг чылгыны биске өстүрер болза, ол көдээ ишчинин эң эки чөлөнгижи, дузалакчызы, ажил кылып мунар трактору болур ийк. Бис ышкаш чер ажилдыг чон мал күжүн ажыглап тургаш, тараа тарып, а кажан ону күзүн ажаарда, ынчан ам чүгле

комбайны хөлезилээш, дүжү-дүвүстү ажаап алып арга тургустунуп кээп болур-дур. Аът-биле сизген кезер комбайны биске чогаадып кылыры берге. Ооң тургузуг-конструкциязы заводтун болгаш ону чүгле тускай заводтарга чагыдып кылдырар апаар.

Аът күжүн эргиде ажыглап турганы ышкаш ажыглаар болзувусса, оон черле хоралыг чүве болбас, харын биче бүдүрүлгелиг чонга ажил дүрген бүдөр, үе-даа чидирбес, кывар-чаар материал садып, манап-даа турбас, кончуг бүдүнгүр ажил болур. Сөөлгү үеде чамдык тараажыларның тараазынын үезинде бышпайн баарынын чылдагааны чазын эртежик чер аңдарылгазынын технологиязын озалдадып, удур-дидир техника ачылажып, манажып турда, үе талыар. Ынчангаш бо эрги удуртулганы катап эгидип ажыглаан көдээ ишчилер боттарының ажил-херээнге бурунгаар идигни ап, экономиказы мандып хөгжүүр боор дээрзинге бүзүрөп артым. Бо колдуунда-ла «кыжын — терген, а чайын — шаанаң белетке» деп үлегер домактың ханы утказын бадыткааны ол.

Бадый ООРЖАК.

Кызыл-Мажалык суур.

Ада ызыгууру кара-бай Самба-хаа оглу бай Санаа Шалык сумузунун Серлик хемге, Деспец хемнин Улуг-Белдирге чурттап чораан. Санаа он үш харлыг турда адазы Самба-хаа биле иези Өлчей-Кежик «сарыг-думаа» деп хамчык аарыгдан «кызыл-дустаан». Санааның төрүлдери «тос каралыг» кезектин эгбелери Тондуптар (Доюндуптар) Хүрөң-оол ирей, Чалаң-оол дарга, Сержи-Демчи (тус черниң ат-сураглыг чогаалчызы Биче-оол Сержиевич Доюндуптун) үш ада салгаан төрөлдөр.

Буяныг кижилернин ыдыктыг чер-чурту артап болбас алдын, ат-сывы турар дигир. Элээди оолак Санаага бай Метпектин (мөге Метпек) кызы Часкалмааны (төрөөн адазы Аңчы-Чаанмай) кудалап берген. Санаа-даа, Часкалмаа-даа он үш-ле харлыг турганнар. Туң дег ак өглүг аныктарның хензиг чажындан хан-дамырларында синген эртем-мергежили көшкүн амыдырал болгаш мал сүрүг өстүрери болган. Улуг беглер болгаш кунчулгар Тондуптар аал

БАЙ АДАНЫҢ ХЕЙМЕР ОГЛУ

элери аныктарны хайгааралга алган. Ооң түннелинде кара-бай Самба-хааның, Өлчей-Кежиктин мал-маганы камгалаттынып арткан.

Самбаларның улуг кызы мал эмчизи Минчимаа Сосновка суурда ам-даа чурттап чоруур. Сарыг-кыс — «Танды-Сыны» совхозта, Кара-кыс — О-Шынаа суурда башкы, улуг оглу Шулуу (Тыва АССР-ниң улуг прокурору чораан) электен мөчөөн, оон бичези кайгамчык аңчы, эрестиг чолаачы Делгер-оол база экономист-бухгалтер Ульяна аравыста чогу харааданчыг. Рынок экономиказынын түрлүг чалгыныга тура дүшпөөн «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» Кара-оол Санааевич биле Зоя Шимит-ооловна Самбалар бай аданың адын сыкпайн, өскөн-төрөөн хонаштарында чурттап чоруурлар. Оларга чоргаарланыр бүзүрелим улуг.

Амыдырал ындыг. Сарыг аастыг кушкаш оолдары чалгын-

налгаш, өске хемче ужуп чоруй баар. Кыстар база үези келирге, өске аалдың кенни болу бээрлер. Шимит-оол биле Өнермаа Сандыктарның хеймер кызы Зоя 1976 чылда өгленген. Бай аданың хеймер оглу Кара-оол Санааевич Самбалың үзел-бодалын байдып, аал-оранын чечектелдирип өөрткөн. Чай келир-ле Улуг-Белдирже, күс дүжерге Эрик-Кыры Танды кырынга хар чаап, Оруку Шынааның суу доңуп эгелээрге, Сарыг-Белдин Уттүг-Ак деп кыштаанга ырлыг-шоорлуг көжүп келирлер. Кара-оол Самбалың ада-иезиниң кыштаа адыш оюу дег көстүп чыдар Уттүг-Акка 1993 чылда боду кыштаг тудуп алган.

Чолаачылар машина-тергезинге ынак, а малчыннар мал-сүрүүнге ынак ышкажыгай. Дүлгүүр суккаш ыңай болур чолаачы эр Кара-оол Самба — үе-биле үннөш, «О-Шынаа» совхозтун тергийн дээн малчыны, Тыва Республиканың алдарлыг оол-

дарының бирээзи апарган. Кара-оол биле Зоя Самбаларга моон-дактарның кандыгызы таварышпаан дээр боор. Төрөл бөлүккө өлүм-чидим, мал-маганга оор-сук дээш чүү-даа таваржып тургулаан. 2001 чылда моолдар-биле мал-сүрүүн камгалап, боо-даа чазылдырган таварылга бар. Ол дээрге кижжи бастыр хөөннерниң бо шагда көстүп турарының бир демдээ-дир. Саап ижер инек, эзертеп мунар аът чок кылдыр малын оорлаткан о-шынаажылар он-он болгай. А малчыннар дег каш бергени көрүп чоруур чон бар бе черле?

Чээрби чүс чылды үдепкеш, 21 вектин баштайгы үш чылында Кара-оол биле Зоя Самбалар төрөөн совхозунун экономиказы дээш шыңгы-ла ажылдааннар ийин. Хөй ажылын улам сайзырадыр сорулга-биле «О-Шынаа» коллективтиг бүдүрүлгеге республика чергелиг эртем-практиктиг улуг хурал болганы

анаа эвес дээрзи чугаажок. Самбаларның қоданынга эртемден зоотехниктер, мурнакчы малчыннар арга-дуржулга база солушканнар. Аңаа малды өстүрери бирги сорулга болган. «О-Шынаа» совхозтун девицкээрби ховулар, кадыр-каскак даглар, ногаан тайгалар-биле байлак. А хоор чону мал ажилдыг, бай чон. Ол делегей камгалалдыг ыдыктыг оран.

Кара-оол биле Зоя Самбалар мал бажын өстүреринге кайгамчык мергежөөн. 100 төрүүр башка онааштыр 100-110 баш чаш мал төлүн камгалап, каш удаа кожуунга тиилекчилер болганнар. Ынчалзажок коллективтиң азы совхозтун мал бажыга төлөп турары кончуг эвээш. Бо талалыг ажылды тус чер-чурт аайы-биле тодарадып сайзырадыр үези келген. Мурнакчылар ам кыштаанче көшкен, оларның дус-кужуру, сизген-ширбилии өдек-кыштаанда баш бурунгаар-ла чедиртинген.

Моторк ТИРЧИН.

Самагалдай суур.

Кышкы кажадан малды хүн караа элээн өрүлөп келгенде одарже үндүргөш, аалда арткан каш малды оьткарып-суттарып, кажаның иштики-даштыкы өдек-өлчээнин арыглап ажаанзырап турда, кыска хүн дурту ыңчаар-ла эртер.

ШАЖЫННЫҢ САЛДАРЫ УЛУГ

Декабрь 18-те Кызыл хоорайга Сарыг шажынның чүдүкчүлери Чула байырлалы демдегеп эрттирер деп турар. Ол талазы-биле тайылбыр ап, бистиң корреспондентивис Тыва Республикага Сарыг шажынның сайзыралы дээш сагыш човап чоруур чоннуң ынак башкызы Геше Лопсан Түптүнден интервью алган. Ооң-биле кады тибет, тыва чоннарның амыдыралында дөмей чүүлдер дугайында айтырылганы база сонугурап салган.

— Хүндүлүг Башкы, удавас декабрь 18-те Кызыл хоорайга чон Чула байырлалы эрттирер деп турар болгай. Ук байырлалдың ужур-утказының дугайы тайылбырлап көрүнерем.

— Тибетте ол езулалды байырлал дивейн, Чула хүнү деп турар. Ооң кол ужур-утказы мындыг. Чырыткылыг Улуг угааның Будда Башкының ийги чаяалгазы болур Улуг Цонкапа Башкы Гелука деп шажын школазын үндөзүлөп тургускан болгай. Угаан дугайында чырыткы болган ол кайгамчык Өөредиг Тибеттен Моол таварып, Тыва, Бурятия, Калмыкия, Россияга тараан болгай. Улуг Башкызының Бурган ораныңче төре аралчып чорупканы хүн тибет чон чулалар кысып, сактышкын езулалын кылып, бүгү-ле дириг амыганаарга буян эргип, улуг номнал эрттирген. Оон чылдың-на Цонкапа Башкының Бурган ораныңче чорупкан хүнү келирге-ле, ол ыдыктыг езулал ыяп болур апарган. Ынчангаш тибет чон ол хүннү Чула хүнү деп адай берген.

— Тибет, тыва чон чүгле

чаңгыс чүдүлгелиг чораан эвес, шаандан тура культура болгаш ажил-агый талазы-биле сырый харылзаалыг чораан-дыр. Тибет, тыва чоннарның аразында дөмей чүүлдерден чүнү эскердиңер?

— Тибет, тыва чоннарның аразында дөмей чүүлдер дыка хөй-дүр. Чүгле азият арын-шырай, аажы-чаң эвес, национал хепте-даа, чир аш-чемде-даа дөмей чүүлдер аажок хөй. Бо-ла тыва далган-тараа, ереме, сметананы тибеттер база чип турар. Азырап малдап турар мал-маганы-даа дөмей-дир. Тибетте бар азырал мал-магандан Тывада чүгле элчиген чок. Өскелери шупту бар. Ылгал чүгле тыва чон инек, аът, хой-өшкүнү колдап малдаар-дыр, Тибетте сарлык биле аът кол черни ээлеп турар. Тибет-тыва кижилерин аажы-чаңы база дыка дөмей-дир. Индияда хүрээлерже оолдарын өөредип чорудар дээн авалар көргөш, бодумнун авамны аажок сактыр-дыр мен. Чогум-на авам мени Ганден-Шарце хүрээзинге башкым Геше Сүлтим Четакака эккелген. Башкым мени дыка-ла өөрүп хүлээп алган чүве.

— Бо чылын бистиң республикага кайгамчык улуг байырлал Калачакра Өөредиг болган болгай. Ооң эрткенин дугайында чүнү чугаалап болур силер, хүндүлүг башкы?

— Оо, ол кайгамчык Калачакра Өөредигин түннелин тыва чон ооң соон дарый-ла көрүп эгелей берген димизе, чазыг чок. Моон-даа соңгаар эки чүүлдер, чедишкыннер хөй болур. Кол-ла чүве — кижилерниң сеткил-сагышының чаартылгазы. Шупту чүве сагыш-сеткилден эгелээр. Ол кайгамчык байырлал Калачакра Өөредиги Тывага хенертен болур деп

барган болгай. Каш чыл мурнунда Европада чурт Австрияга Калачакра Өөредиги болур деп баарга, олар ону каш чыл бурунгаар чарлап, каш чыл иштинде аңаа аажок белеткенип алган болгай. Биске ынчаар арга болбаан. Ынчалза-даа Тыва Республиканың Чазааның болгаш ооң Даргазы Шериг-оол Дизиживичинин чонунга таарымчалыг байдалды тургузуп бергенин ачызында тыва чон ук байырлалын тергийн эки эрттирген. Чырыткылыг XI Богда-Кегээнин даалгазы-биле К.Д. Биче-оол баштаан каш кижиги Калачакра Бурганның мандалазының (ордузунуң) ыдык эленин Монгун-Тайгада Хиндиктиг-Хөлче, Бай-Тайгада Кара-Хөлче, Барыын-Хемчикте Ногаан-Хөлче, Сүт-Хөл кожуунда Сүт-Хөлче, Чеди-Хөлде Доржу-Хөлче болгаш еске-даа хөлче тускай езулал кылып, ном номчуп чалаан бис. Ол бүгүнү орукка беш хонуп чорааш кылдызыс.

— Россия Федерациязының Конституциясында шажынның күрүненен аңгыланын хоойлу езугаар айтып быжыглап каан болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Ол шын. Ынчалза-даа кижилерниң шажынга чүдүүр-чүдүвезинин хостуг болурун ында база айтыпкан болгай. Бурганга чүдүп, сагыш-сеткил арыглап чаартыр чорук чонун экономиктиг, политиктиг амыдыралына, корум-чурумунун экижириңге чаагай салдарны чедирип турар. Сагыш-сеткил арыг, чырык турда, кандыг-даа аарыг биске күш четпес. Шажынның чоннуң амыдыралына салдары улуг.

Борис ОНДАР чугаалашкан.
В. Балчий-оолдун чуруу.

МАРГЫЛДААЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың бокс болгаш кик-боксинг федерациязы Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, тыва бокстуң бирги эгелекчизи, спорттуң хоочуну Юрий Алексеевич Чихачевтуң 65 харлаан юбилейинге тураскааткан. Делегей, Европа болгаш Россия чемпионнарының киржилгези-биле республика чергелиг бокс маргылдаазын **бо чылдың декабрь 18-20 хүннеринде** Кызылдың күрүне филармониязынга организаастап эрттирер.

Программаны:

1. Хүндүлүг юбилярга байыр чедиришкени.
2. 1960-70-80 чылдарда Тываның, Россияның,

Европаның, Делегейниң бокс чемпионнарының хүндүлөп езулалының парады.

3. Тываларның алдарлыг болгаш аныяк артистеринин концерти.

4. Бокска республика чергелиг маргылдаа.

Эгелээр шактары:
Декабрь 18-те 14.00 шакта. Декабрь 19-та 14.00 шакта.

Декабрь 20-де 12.00 шакта. Кирери хостуг. Маргылдааның кол судьязы: делегей категориязының судьязы Монгуш С.Д.-С.

Кол секретары: национал категорияны судьязы Шивит-Хуурак И.К.

БҮРҮТКЕДИРИН УТПАҢАР!

Россияның Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле районнар аразының № 1 инспекциязы «Юридиктиг албан черлерин болгаш хууда сайгарлыкчыларны күрүненен бүрүткээр дугайында» 2001 чылдың август 8-те № 29-ФЗ федералдыг Хоойлуга болгаш «Юридиктиг албан черлерин күрүненен бүрүткээр дугайында» федералдыг Хоойлуга эскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр силер юридиктиг албан черин тургуспайн хууда сайгарлыкчы кылдыр күрүненең эде бүрүткелдин 2004 чылдың январь 1-ден эгелээш эртериниң дыннаттывыс. Бүрүткелди кылыр орган болза Россияның Үндүрүглер болгаш чыылдалар

яамызының Тыва Республика талазы-биле районнар аразының № 1 инспекциязы болур.

№ 129-ФЗ федералдыг Хоойлунун 25 чүүлүңгө дүүштүр бүрүткелди чорудар орган юридиктиг албан чери тургуспайн сайгарлыкчы бооп ажилдап турар черлерин ажил-чорудулгазын соксадыр дугайында негелдени судка кирип болур. Ындыг негелдени хууда сайгарлыкчыларны күрүненен бүрүткээринге холбашкан харылзааларны таарыштырар хоойлуларны азы норма эрге-хоойлу актыларын хажытканда кылыр.

Эде бүрүткээшкенин Кызыл хоорайда Московская, 8 бажында № 28 кабинетке чорудар. Чогуур тайылбырны № 4 кабинетке келгеш, алынар!

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажил-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7551. Чагыг 145.

Даржык Дуран-ооловна (Күдерековна) САТ

Даржык Дуран-ооловна (Күдерековна) САТ 1941 чылдың декабрь 20-де Чөөн-Хемчик кожуунун Хөндөргейге төрүттүнген.

1949 чылда Хөндөргей чеди чыл школазын дооскаш, улаштыр Бажың-Алаак ортумак школазын 8-ки класынга өөренип кирген. Ол школаны 1949 чылда дооскан.

Кызылдың башкы институтун физика-математика факультетин бот-өөредилге-биле дооскан. 1962 чылда ооң күш-

ажылчы базымы — башкы намдары эгелээн.

Хорум-Даг, Чыраа-Бажы, Хандагайты школаларына ажилдаан. 1966 чылда Өвүрнүң Торгалыг школазынга класстан дашкаар өөредилге эргелекчилеп турган. 1976 чылда өг-бүлезиниң аайы-биле Тээли ортумак школазынга ажилдап тургаш, оон база катап Хандагайты школазынга келгеш, аңаа пенсияже үнгүжеге чедир башкылаан. Чоннуң ажы-төлүн эртем-билеге өөредир, телептиг кижилер кылдыр кижизидер дээш бодунун бүгү күжүн, билин башкылап ажилына бараалгадып келген. «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың, янзы-бүрү хүндүлүг бижиктерин эдилекчизи.

5 уругун иези, 7 уйнуктарының кырган-авазы. Бо өг-бүленин урулгарының онзагай чүүлү — авазының изин салгал, буянын мергежилин уламчылап чоруурлар.

Ооң чырыткылыг овурукевири изин баскан уруларынга үлегер-чижек болбошаан, кады ажилдап чораан эл-өөрүнүң, төрелдеринин, чоок кижилеринин сеткил-сагыжына кезээде артар.

Бөлүк эштери.

ТР-ниң Курспорт комитеди

2003 чылдың декабрь 19-та «2003 чылда спорттун тергиннери» деп ужуражылганы В.Көк-оол аттыг хөгжүмши театрына эрттирер. Эгелээри 17.00 шакта.

ПРОГРАММАДА:

1. Делегей, Европа, Россия чемпионнарын, шаанналдыг черлерни алганнарны алдаржыдып демдеглээри.
2. ТР-ниң уран чүүл мастерлеринин концерти.

Киреринин өртээ 20 рубль.

ОРГКОМИТЕТ.

ААН-НИ ЭДЕ ОРГАНИЗАСТААР

«Ак-Довурак АТБ» ажык акционерлиг ниитилел 2004 чылдың январь 14-те 14 шакта акционерлерниң ээлчег чок хуралын эрттирерин чарлап тур. Болур чери: Ак-Довурак хоорай, Транспорт кудумчузу, 1, хуралдаар зал.

Хүн айтыры:

1. Акционер ниитилелин эде организаастаар дугайында. Акционерлерни 2004 чылдың январь 14-те бүрүткөп эгелээр.

Акционер ниитилелин директорлар чөвүлели.

ӨРЕҢЕРНИ ТӨЛЕП КӨРҮҢЕР!

Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчылары!

Коммунал ачы-дузазы дээш төлевейн келген өрелериниң дарый төлээрини «Бистиң бажыңывыс» унитарлыг бүдүрүлгө тейлеп диледивис.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим хүндүлүг, ынак ачавыс, оглуус, дунмавыс, акывыс, честевис, күдээвис **Юргис Чырандаевич ЛАКПАЕВИ** сөөлгү орукче үдежи, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежи, материалдыг болгаш моральдыг дуза көргүскөй Эркин кожуунун Төлээлекчилер хуралына, кожуун чагыргазына, кожуунун төп эмнелге коллективинге, электрелиг харылзаа белдиринин ажилдакчыларына, «Ирбиш» садыйның коллективинге база ырак-чооктан келген эш-өөрүвүске, төрелдеривиске четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары, ада-иези, дунмалары, чоок төрелдери.

«Шын» солуннун коллективи ук солуннун кол редакторунун оралакчызы Кустүгүр Күдерекович Сагга кады төрөөн дунмазы **Даржык Дуран-ооловна (Күдерековна) САТТЫҢ**

аар арааш мөчээни-биле болгаш мөчөөн кижиниң уругларына, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелдин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-нин парлалга болгаш информация күркөмитединин типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дындадылганы дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.